

44 76

ЖОМИЙ ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

FF0000007709

ЭРОН ИСЛОМ РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ЭЛЧИХОНАСИ
МАДАНИЯТ ИШЛАРИ ВАКОЛАТХОНАСИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ЖОМИЙ ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Халқаро илмий анжуман материалари

117
Ўзбекистон ва адабиёти
кутубхонаси

«Ал-Худо»
халқаро нашриёти

«Мовароуннахр»
нашриёти

Тошкент

2005

13027
Tashkent
AXBOROT-RESURS MARKAZI

МУНДАРИЖА

Н. Кемплов. Татаббуъга татаббуъ	4
Ҳ. Ҳомидов. Афсаҳзод — Жомий ижодининг тадқиқотчиси	11
А. Абдуқодиров. Анъанавий мавзу ва ижодий ўзига хослик	17
С. Ғаниева. Яна «Хамсат ул-мутаҳаййирин» ҳақида	26
Ж. Холмўминов. Жомийнинг «Ад-дуррат ул-фоҳира» номли асари (<i>Тасаввуф, калом ва фалсафа баҳси</i>)	30
А. Мадрашмов. Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» дostonига ишланган миниатюралар ҳақида	34
Ф. Каримова. Дебочаларда ижодий ҳамкорлик излари	38
М. Сулаймонов. Қайюмий тазкирасида Жомий зикри	42
И. Ёқубов. Ўзбек романларида Жомий образи	48
Т. Матёкубова. Пурпуқуҳ анжумандаги нутқ	56
А. Қурбонов. «Жоми жамдурур синғон сафоли»	62
К. Муллаҳужасва. «Хамса» муқаддимотларида Жомий сиймоси	72
Нодирхон Ҳасан. Абдурахмон Жомий Яссавий ҳақида	81
Р. Воҳидов. Жовидон шеърят	83
Э. Очилов. Жомий — Навоий идеалидаги комил инсон	98
Ш. Ҳайитов. Баркамол инсон: мутойиба маданияти	107

ТАТАББУЪГА ТАТАББУЪ

Эътиборга лойиқ бўлган бадий етук асарларга жавобия айгиш ёки татаббуъ қилиш мумтоз адабиётимизда анъанага айланган ҳодиса эди. Бу ўзига хос ижодий мусобақа бўлиб, бир қанча тенг қимматли ранг-баранг асарларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Алишер Навоий ва Жомий орасида ҳам ана шундай ижодий ҳамкорлик, бир-бирининг асарларидан илҳомланиш бўлганини биламиз. Аммо тадқиқотчиларимиз аксар ҳолларда Навоийнинг устози Жомий ижодидан таъсирланганлиги ҳақида фикр юритадилар. Ваҳоланки, Абдурахмон Жомий ҳазратлари ҳам улуг Навоий асарларидан таъсирланиб, татаббуълар ёзганлар.

Жумладан, Алишер Навоийнинг форс тилида яратган «Тухфатул афкор» қасидаси Ҳирот адиблари орасида кенг шухрат қозонади. Аслида бу қасида Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёйи аброр» қасидасига жавоб тарзида ёзилган бўлиб, Жомийга бағишланган эди. Навоий ушбу қасидани Марвада яқунлаб, Ҳиротга Жомийга юборади. Жомий асарни ўқиб, таҳсин ва тухфалар билан Навоийга мактуб йўллайди. Бундан ташқари, «Баҳористон» асарида «Тухфатул афкор» қасидасини форсий шеърнинг мумтоз намунаси сифатида алоҳида қайд қилиб, унинг матлаини келтиради:

Отанин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшолар тожини безаган оловдай қизил лаъл бошдаги хом хаёлларни пиширадиган чўғдир).

«Тухфатул афкор» қасидасининг «йигирмадан ортуғроқ байти муаммо тариқи ва истилоҳи била» (Навоий) ёзилган эди. Бу Жомийни янада тўлқинлантиради ва у бошдан охиригача муаммо тариқида бир қасида яратадигим, унинг матлаъи қуйидагича:

Жоҳ дори жоҳилосо дар сар, эй комил мудом,
Жоҳилат хонам, на комил, чун туро жоҳ аст ком.

(Эй ўзини комил ҳисоблаган одам, жоҳиллар каби бошпингда мансаб (жоҳ) гами бор. Сени комил эмас, жоҳил дейман, чунки мақсадинг мансабдир)

Алишер Навоий Жомийга бағишлаган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида буни фахр билан қайд этади¹.

«Хамсатул мутаҳаййирин» асарида шунга ўхшаш яна бир муҳим маълумот келтирилган. Навоий ёзади: «Бир қатла бу фақирнинг туркча бу матлаъиким:

Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламға ғавғо кошки,

эл орасида шухрат тутуб эрди ва подшоҳ ҳазратларининг (Ҳусайн Бойқаронинг — Н. К.) суҳбатларида доғи ўқилур эрди, шуюъ (овоза) ва шухрати ул ерга етдиким, ҳазрати Махдумға (Жомийга — Н. К.) дағи масмуъ бўлуб (эшитилиб), аларға ҳам дағдаға улким, бу баҳру қофия ва радифда шеър дегайлар. Бу доия (ният) пайдо бўлуб, чун туркча алфоз била назмға илтифот қилмас эдилар, бир форсий ғазал айтдиларким, матлаъи будурур:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он рўйи зебо кошки².

Демак, Абураҳмон Жомий туркий тилни яхши билган, бу тилда яратилган асарларни ўқиб завқланган. Шунинг учун у Навоийнинг нафақат дostonлари, балки лирик асарларини ҳам мутолаа қилиб, юксак баҳолаган, Навоийни улуғ ижодий ишларга руҳлантириб турган. Навоийнинг сўзларидан шу нарса маълум бўладики, Жомий улуғ ўзбек шоирининг форсий шеърларига ҳам, туркий асарларига ҳам жавобия айтган, бироқ туркий шеърга туркий тилда эмас, балки форсий тилда татаб-буъ битган. Бу ўзига хос нодир адабий ҳодиса, турку тожик ҳамкорлиги, руҳий яқинлигининг ифодаси эди.

Бироқ муҳими яна шундаки, Жомийнинг татаббуъ тариқида ёзган ғазали ҳам эл орасида шухрат топиб, Ҳусайн Бойқаро эътиборини қозонади ва подшоҳ Навоийга ушбу форсий ғазалга мусаддас боғлаш (ҳар бир байтни олти мисрлик бандга айлантириш)ни амр этади. Ҳазрат Навоий бу амрни бажарадилар — яна янги бир ажойиб асар вужудга келади. Мусаддас бундай бошланади:

Кардаме дар хоки куйи дуст маъво кошки,
Судаме рухсори худ бар хоки он по кошки.
Омади берун зи куй он сарви боло кошки,
Бурқаб афканди зи руйи оламоро кошки,
Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
Дида равшан кардаме з-он руйи зебо кошки³

(Дуст кучаси тупроғида макон-маъво тутсайдим, ул оёқлар тупроғига юзимни суртсам қани эди, у сарв қоматли ёр кучасидан чиқсайди кошки, оламни ёритувчи юзидан ниқобини олсайди, у раъно дилдорнинг дидорини кўрсайдим, кўзимни ўша зебо юздан равшан қилсайдим кошки).

Алишер Навоий ушбу мусаддасни форсий шеърлар тўплами — «Девони Фоний»га киритган.

Бу ўринда шуни қайд этиш керакки, Алишер Навоий «кошки» радифи билан учта ғазал ва бир мухаммас ёзган.

Чунончи, «Бадоеъул бидоя» девонида (20 жилдликнинг 1-жилди) иккита «кошки» радифли ғазал бор. Биринчи ғазал матлаи:

Сиҳатим озурда жононимда бўлғай кошки,
Дарди онинг тинмағур жонимда бўлғай кошки.

Иккинчи ғазал матлаъи:

Бўлғой эрди юз туман, минг ранжу меҳнат кошки,
Бўлмағай эрди балову дарди фурқат кошки.

Учинчи ғазал матлаъини юқорида келтирдик⁴. Шуни ҳам қайд этамизки, Навоий ўзининг «эл орасида шўхрат туган» бу ғазалига ўзи мухаммас боғлаган ва «Наводир ушшабоб» девонига киритган. Яъни бу ерда шоир ўзига ўзи татаббуъ қилган дейиш мумкин. Бундай «тахмис»лар (ғазални мухаммасга айлантириш) Навоийда анча.

Энди, Жомий билан Навоийнинг зикр этилган «кошки» радифли ғазалларининг қиёсий таҳлилига ўтамиз. Бунинг учун ҳар икки ғазални қуйида келтирамиз.

Навоий ғазали:

Очмағай эрдинг жамоли олам оро кошки,
Солмағай эрдинг бори оламга ғавғо кошки.

Чун жамолинг жилваси оламга солди рустахез,
 Қилмағай эрди кўзум они тамошо кошки.
 Бўлмағай эрди кўзум ўтлуқ юзунг кўрган замон,
 Ишқинг ўти шуыласи кўнглумда пайдо кошки.
 Айлагач ишқинг балоси зор кўнглумни ҳазин,
 Қилмағай эрдинг мени маҳзунга парво кошки,
 Тушмағай эрди фирибомуз лутфунг билмайин,
 Нотавон кўнглумга васлингдин таманно кошки
 Лутф ила васлингдин кўнглумни тамаъгар айлабон,
 Қилмағай эрдинг яна зулм ошқоро кошки
 Бевафолиқ англағоч, ишқингни кўнглум тарк этуб,
 Қилмағай эрди ўзин оламда расво кошки
 Эмдиким девонаю расвойи олам бўлмишам,
 Васл чун мумкин йўқ, ўлтургай бу савдо кошки.
 Эй Навоий, бевафодур ёр, бас не фойда
 Нечаким десанг агар, ёхуд, магар ё кошки.

Жомий ғазали:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,
 Дида равшан кардаме з-он рӯи зебо кошки.
 Хотир андар сояи туби наёсояд маро,
 Соя карди бар сарам он сарви боло кошки,
 Гарчи имрӯз аз жамоли ў нагаптам баҳраманд,
 Ваъдаи ин давлат афтоди ба фардо кошки.
 Ошиқонро рухсати гул чидану дидан чи суд,
 Буди он гулчехраро изни тамошо кошки
 Кошки гўям маро гашти висоли ту насиб,
 Бенасибонро насибе нест, илю кошки
 Бовужуди ақлу дин сомон нагирад кори ишқ,
 Дар ҳужуми ин шуди он ҳар ду яғмо кошки.
 Назми Жомиро, ки шуд дар васфи лутфи ў чу дур,
 Жо набуди ғайри гўши шоҳи воло кошки,
 Шоҳ Абулғози, ки мегўяд шаҳи анжум зи дур,
 Будиям дар силки наздикони ў жо кошки.
 Ҳар чи хоҳад бод ҳосил дар ҳарими базми ў,
 В-аз ҳарими базми ў сад сола раҳ то кошки.

(Мазмуни: Кошки ўшал раъно қадли дилдорнинг дидо-
 рини кўрсайдим, (ўшанда) кўзларимни у зебо юз нуридан
 равшан қилардим. Менинг хотирим жаннатдаги туби дарах-
 ти соясида тинчланмайди, кошки ул баланд сарв бошимга
 соя солсайди. Агар бутун унинг жамолидан баҳраманд бўлма-

сам-да, бу давлатга эришиш ваъдаси тонгла кунга қолдирилсайди. Ошиқларга гул териш ва кўришга рухсатдан нима фойда, ул гулчеҳрани томошо қилишга изн берилса эди кошки. Кошки сенинг висолинг менга насиб этди деб айтсам эди, бенасибларга «илло» (йўқ)дан бошқа насиб бўлсайди кошки. Ишқнинг иши ақл ва дин билан ривожланмайди, ишқ хужуми туфайли бу иккиси барбод бўлсайди кошки. Шоҳ васфига дур каби тизилган Жомий назми улуг подшоҳ кулоғидан бошқа ерда жой олмас эди кошки.

Шоҳ Абулғозики, юлдузлар (осмон) шоҳи узоқдан: «унинг яқинлари қаторида бўлсайдим кошки» дейди. Унинг базми ҳарими (маҳрами)да неки бўлса ҳосил бўлсин, аммо шуниси борки унинг базми маҳрамлигидан «кошки»га қадар юз йиллик йўл бор).

Ҳар икки ғазал ҳам тўққиз байтдан иборат. Жомий, Навоий айтганидай, «бахр ва қофия ва радиф»ни сақлаган. Аммо диққат қилиб қиёслаганда, икки ғазал орасида маъно ва мазмун нуқтаи назаридан сезиларли фарқ борлигини кўрамиз. Бу фарқ нималарда кўринади?

Биринчидан, Навоий ғазалида афсус, пушаймонлик, содир бўлган воқеадан задалик, озурдалик ҳисси акс этган. Яъни шоир тасвирига кўра, Ёр жамолининг жилваланиб зоҳир бўлиши (бу Аллоҳ тажаллиси ҳам, ердаги маҳбуб ҳуснининг кўриниши ҳам бўлиши мумкин) ошиқ дилини изтироб ва қийноқларга солади, ошиқ «қани эди сени кўрмасам, бу балолар ҳам бошимга тушмас эди, ишқ домига тушмаган бўлардим» қабалида нола чекади. Шу боис Навоий ғазалида инкор маъносидаги сўзлар кўп. Чунончи: «очмағай эрдинг», «солмағай эрдинг», «қилмағай эрди», «бўлмағай эрди», «тушмағай эрди» ва ҳоказо. Бироқ шуниси борки, мана шу инкор ва афсуслар замирида тасдиқ ва таслим ғояси ётади. Бошқача айтганда, ишқ — бу тақдири азал, бу ошиқ учун марҳамат, Ҳусн пайдо бўлди-ми, Ишқ ҳам пайдо бўлади — кўнгил ақлга бўйсинмайди.

Жомий ғазалида эса, бунинг акси ўлароқ, афсус-надомат эмас, балки талаб ва қўмсан маъноси ифодаланган. Шоирнинг лирик қаҳрамони Ёр юзини кўришга муштоқ қани эди у раъно юзни кўрсам, дийдоридан тўйиб, кўзумни равшан қилсам, дейди.

Умуман, «кошки» сўзи қани эди, агар, агарда, шундай

бўлсайди ёки шундай бўлмасайди каби маъноларни англа-тиб келади. Абдурахмон Жомий Ёрга интизорлик, садоқат изҳорини ифодаласа, Навоий ишққа гирифтор кўнгилнинг изтиробларини тасвирлаган.

Иккинчидан, Навоий ғазалининг ички қурилиши билан Жомий ғазали тузулиши орасида ҳам фарқ бор. Навоийда: биринчи байтда Ёр жамолининг оламда очилиши, иккинчи байтда кўзнинг шу Жамолга тушиши, учинчи байтда ишқ шуъласининг кўнгилда пайдо бўлиши, тўртинчи, бешинчи ва олтинчи байтларда Ҳусннинг кўнгилни лутф билан сийлаши, авраши, кейинги байтларда Ёр лутфининг алдамчилиги, бевафолиги тасвирланади, яъни: Жамолни кўз кўради, кўздан кўнгилга ўт тушади, бу ўт аввал роҳат бағишлайди, сўнгра зулм қилиб, фироққа солади, қийнайди. Охири бечора ошиқ бунга кўникади.

Демак, лирик қаҳрамон бошидан ўтган воқеа бир тизим шаклида тасвир этилган. Абдурахмон Жомий ғазалида бундай воқеабандлик тизими йўқ. Унда соғинган кўнгилнинг орзулари, ишқ тавсифи, ёр ваъдасига умид боғлаш гоёлари ўзаро боғлаб тасвирланади.

Учинчидан шуки, Жомий ғазали султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган, шоир шоҳнинг «яқинлари — маҳрамлари қаторида бўлсайдим кошки» деган сўзлар билан асарни яқунлаган. Навоий ғазали ҳеч кимга бағишланган эмас.

Тўртинчидан, Навоий анъанага амал қилиб, ўз таҳаллусини ғазалнинг охириги байтида келтиради, Жомий эса ўз таҳаллусини еттинчи байтда келтирган. Жомийнинг бундан мақсади шоҳга бўлган ҳурматини ифодалаш бўлган, албатта.

Аммо Алишер Навоий Жомий ғазалига мусаддас боғлаганда, таҳаллусини келтирмаган. Бу ҳам анъанага зид. Чунки биров ғазалига мухаммас ёки мусаддас боғлаганда ўз таҳаллусини қўшиб қўйганлар. Афтидан, бунда Навоий ҳам Жомий ва Султон Ҳусайн Бойқарога эътиром юзасидан шундай йўл тутган. Аммо Навоий мусаддаси Султонга ҳам, Жомийга ҳам маъқул келади ва янги асар сифатида бадиий сўз ихлосмандлари оғзига тушади.

Алишер Навоий мусаддас ёзиш талабларига тўлиқ риоя

этган, яъни илова қилинган байтлар ғазал байтлари маъносини ривожлантирган, тўлдирган. Мавжуд мавзу ва мазмундан четта чиқиш кўзга ташланмайди.

Шу тариқа, ушбу адабий ҳодиса, бир томондан, Навоий ижодий салоҳиятининг бемисл қудрати, унинг асарлари қадру қимматини, Навоий билан Жомий орасидаги зеҳну заковат, адабий маслак ва қалб яқинлигини ифодаласа, иккинчи тарафдан, бу икки буюк адибнинг давр подшоси, «шоҳу дарвешлик»ни ўзида мужассам этган нозик табъ шоир Ҳусайн Бойқарога муносабатини ҳам белгилаб турибди ёки бошқача айтсак, Ҳусайн Бойқаронинг адабий ҳаётга фаол иштироки, Навоий ва Жомийга бўлган чуқур ҳурмати, улар истеъдоди меваларини кўпайтириш сари қилган ҳаракатлари намунасини кўрамыз. Бу уч буюк зот XV аср Ҳирот адабий муҳитининг марказида турганлар ва улар сиймосида адабиёт ва халқ, маънавият ва давлат бирлашган эди.

Уларнинг бир-бирини қўллаши, илҳомлантириб туриши улғувор бир маданиятни, сўз санъати намуналари бўлган ўлмас обидаларнинг яратилишига сабаб бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 15-жилд. - Т.: Фан. 70-71-бетлар.
2. Алишер Навоий. МАТ. 15-жилд. 71-бет.
3. Охирги мисра «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да «Дида равшан кардаме аз хоки он по кошки» тарзда келган.
4. Аммо шуни айтиш керакки, ушбу матлаъ турли нашрларда турлича. Масалан, «Хазойин ул-маоний»нинг 1959 йилги нашрида (Ҳ. Сулаймон нашри) «Жамолнинг олам аро кошки» (II жилд, 629-б.), 20 жилдликнинг 2-жилдида «Жамол олам аро кошки», 4-жилдда «Жамол олам оро кошки» тарзида келади. Бизнингча, охирги вариант тўғрига ўхшайди. Чунки у вазнга ҳам, умумий маънога ҳам мувофиқ келади, «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да ҳам шу кўринишда келтирилган.

**АФСАҲЗОД – ЖОМИЙ ИЖОДИНИНГ
ТАДҚИҚОТЧИСИ**

Ижодкор илм-адаб аҳли орасида шундай зукколар бор-ким, улар фаолиятини маънавиятнинг бир соҳаси билангина боғлаб баҳолаш мушкул. Зероки, бундай олимлар ҳаётлари давомида қилган янги-янги кашфиётлару, яратган подир асарлари билан илмий, маданий, адабий ҳаётнинг барча жабҳаларига дахлдордек туюладилар. Машҳур матншунос, Шарқ поэтикасининг нозикбин тадқиқотчиси, дунё адабиёти дурдоналарининг толмас таржимони, филология фанлари доктори, профессор Аълохон Афсаҳзод ана шундай соҳибқаламлардан эди.

1961 йил Тожикистон Давлат Университетининг филология факультетини тугатган Аълохон оддий лаборантлик лавозимидан Шарқшунослик институтининг бўлим мудири, забардаст мунаққид, профессорликкача бўлган заҳмат пиллапояларини босиб ўтди.

Маълумки, 1965 йили дунё илми-адаб аҳли форсий тилдаги шеърятнинг қуёшлардан бири, буюк шоир ва мутафаккир Абдурахмон Жомий таваллудининг 550 йиллигини кенг нишонлади. Ана шу тантана муносабати билан Тожикистон Фанлар Академияси Жомий «Ҳафт авранг»ининг танқидий матнини яратиш ҳақида қарор қабул қилади. Бўлажак ёш олим Аълохон Афсаҳзод ҳам бу жараёнга жалб этилади. Дастлаб, у шоирнинг 8 жилдлик танланган асарларининг оммавий нашрини тайёрлашда иштирок этди; «Баҳористон»нинг оммавий нашрини яратди; «Гулшани адаб» кўп жилдлик мажмуани тайёрлаш ва чоп эттиришда қатнашди.

Шундан сўнг академия раёсати Жомий «Лайли ва Мажнун» достонининг танқидий матнини яратишни Аълохонга топширади. У Тошкент, Москва, Ленинград, Душанбе кўлөзма хазиналарида сақланаётган «Лайли ва Мажнун» дастхатларини ўрганиб чиқиб, Ўзбекистон Фанлар Акаде-

мияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1065-рақамда сақланаётган қўлёзamani танқидий матнга таянч нусха деб танлайди. Шу билан бирга «Лайли ва Мажнун»нинг Тошкент (1914), Техрон (1959) нашрларини ҳам матн тузиш жараёнига жалб этади. Узлуксиз синчковлик билан қилинган меҳнат натижасида «Лайли ва Мажнун»нинг танқидий матни (Москва, 1974) вужудга келди.

Бу улкан ютуқ олимни янги-янги зафарларга руҳлантирди. У энди Жомий девонларини нашрга тайёрлаш, яъни танқидий матнини яратишга киришади. Натижада «Фотиҳат ашшабоб» деб номланган биринчи девон (Москва, 1978) чоп этилади. Бунда матншунос «Девони Жомий», «Куллиёти Жомий» дастхатларининг Ленинград, Тошкент, Душанбе шаҳарларида сақланаётган дастхатлардан тўққизтасини асос қилиб олган. Таянч нусха қилиб эса, Россия Федерацияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими қўлёзмалар хазинасида сақланаётган Дорн 204 дастхати олинган. Бундан ташқари, олим матнни тайёрлаш жараёнида Туркия (1867), Ҳиндистон (1876-1896-1900-1903-1906-1907-1912), Тошкент (1906), Техрон (1938-1955) нашрларидан ҳам фойдаланган. Матнга ёзилган муқаддимада «Девони Жомий» ҳамда «Куллиёти Жомий»ларнинг дастхат ҳамда нашрий нусхаларининг мукамал таснифи берилган, сифати, ютуқ ва нуқсонлари ҳам ҳолис кўрсатиб ўтилган.

Жомий лирикаси бўйича олиб борилган тадқиқотлар давом этади ва энди Аълохон Афсаҳзод буюк адибнинг «Воситат ул-иқд», «Хотимат ул-ҳаёт» девонларининг қўшлаб қўлёзма ҳамда нашрий нусхаларини қиёсий ўрганиб, Тошкент ва Душанбеда сақланаётган энг нодир беш нусхани матн тузишда асос қилиб олади. Ушбу матн бошқа матнларга нисбатан икки жиҳати билан киши диққатини ўзига жалб этади. Зероки, Аълохон Афсаҳзод муқаддимада Жомий ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида анча мукамал маълумот беради. Ўнлаб сарчашмаларни қиёсий ўрганиш натижасида айрим манбаларда таъкидланганидек, Жомий асарлари 32 та ҳам, 38 та ҳам эмас, балки 46 та эканлигини асослаб кўрсатган. Қувонарлиси шундаки, муқаддимада шу асарларнинг тўла рўйхати ҳам келтирилган. Матн учун асос қилиб олинган қўлёзмалар ҳамда Жомий асарларининг рўйхати инглиз тилида

ҳам илова қилинган. Бу эса Жомий ижоди билан қизиқувчи барча тадқиқотчилар учун ғоятда зарурдир.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Аълоҳон Афсаҳзод 80-йилларнинг бошларида Жомий ва адабий алоқалар, Жомий ижодида Хусрав Деҳлавий анъанаси хусусида бир неча мақолалар ёзиш билан бирга «Жомий дунёқараши», «Абдурахмон Жомийнинг ҳаёти ва ижодий мероси» сингари катта-кичик рисолалар ҳам чон этгирди. Ана шу узоқ матний изланишлардан сўнг олим тожик (1980) ва рус (1988) тилларида «Абдурахмон Жомий лирикаси (матн муаммоси) ва поэтикаси» деб номланган фундаментал тадқиқотини яратди. Рисола муқаддима, хотима, номлар ҳамда асарлар кўрсаткичларидан ташқари тўрт боб ва ўн тўрт бўлимдан иборат. Дастлаб муаллиф Жомийнинг ҳаёти, меросини ўрганишга ёрдам берадиган юздан зиёд тазкира, маноқиб, баёз, мемуар, тарихий ва ислумий китобларни ўрганиб чиққан ҳамда тўла таснифини берган. Шундан сўнг Жомий асарларининг нашрлари, Шарқ Қарбда ўрганилиши, бу борадаги ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилган; Эрон олимларининг шоир асарларини нашр этиш, тадқиқ қилиш йўлидаги заҳматкашликларини алоҳида қайд этган.

Маълумки, ўтмишдаги дастхат сарчашмаларининг аксариятида Жомий асарлари 38 та деб кўрсатишган. Бунинг устига ўндан зиёд асарлар, юзга яқин газаллар Жомийга нисбат бериб келинган. Аълоҳон Афсаҳзод энг ишончли қўлёзма асарларни, Жомий меросини қиёсий-типологияк ўрганиш асосида шоир 46 та илмий, бадий асарлар муаллифи эканлигини исботлаган. Фикрларини далиллаш мақсадида Жомийга мансублиги тасдиқланган ана шу асарларнинг энг қўҳна ва ишончли дастхатларининг тўла илмий таснифини берган, бошқа қўлёзмалар билан тафовуғларини кўрсатиб ўтган; рўйхатини келтириб, қайси хазиналарда сақланаётганини ҳам қайд қилиб ўтган. Шундан сўнг Абдурахмон Жомийнинг девони ёки алоҳида асарларининг Бомбей (1867), Канпур (1874), Лакнав (1905), Лондон (1850), Тошкент (1908), Техрон (1927), Калкутта (1873-1909), Вена (1824), Машҳад (1862), Техрон (1876), Шероз (1931), Лаҳор (1825) сингари шаҳарлардаги чопи ва қайта нашри мазмун мундарижа нуқтаи назаридан анча батафсил таҳлил қилинган. Мунаққид Жомий куллиёти ҳамда «Ҳафт авранг»нинг Тошкент (1914), Техрон (1959) нашрла-

рини синчковлик билан кузатган. Агар Тошкент нашри ўзининг мукамаллиги ва сифати билан катта илмий қимматга эга бўлса, Мударрис Гелоний чопида кўшлаб матний, техник хатоларга йўл қўйилган, дейди тадқиқотчи. Хуллас, китоб ўқувчига Жомий асарлари нашрлари ҳақида жуда камёб маълумотлар беради, уларнинг тарихи, қиймати, китоб чоп этиш санъатининг айрим жиҳатлари ҳақида нозик кузатишлар билан ошно қилади. Тадқиқотнинг иккинчи боби Жомий бадиий асарларининг танқидий матнини яратишнинг зарурати баёни билан бошланади. Мунаққид турли адабиётшунос, шарқшунос, философлар томонидан Жомийнинг алоҳида байтларини нотўғри талқин этиб келинаётгани, баъзи ҳикмат, рубоий ва алоҳида байтлар нодуруст Жомийга нисбат бериб келинаётганини аниқ мисоллар билан асослаб кўрсатган. Натижада Жомий бадиий асарлари, жумладан, лирикасининг матний тадқиқоти зарурати мавжудлигини уқтирган. Шундан сўнг шоир бадиий асарлари матний тадқиқотнинг назарий ҳамда амалий жиҳатлари кўрсатилиб, матн учун таянч деб олинган 20 дан зиёд қўлёзма ва нашрий манбаларнинг анча кенг батафсил баёни берилиб, танқидий матн тузиш талабларидан келиб чиққан ҳолда ишда қўлланилган методлар қайд қилинган.

Рисоланинг иккинчи, учинчи боблари бевосита Жомий лирикасининг таҳлилига бағишланган. Дастлабки қисмларда ғазал атамасининг маъноси, ғазалнинг форс-тожик тилида вужудга келиши, шарқшуносларнинг бу хусусдаги фикрлари изчил таҳлил қилинган. Шундан сўнг ғазалнинг шакли, воҳидлари, мавзу доираси, ғоявий йўналиши ҳақида батафсил фикр юритган, зарур назарий хулосаларга келган. Жумладан, «Санойий ирфоний руҳдаги ғазални юксак тараққиёт даражасига кўтарган ҳолда, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини танқид қилди, бир туркум ғазалларида хунармандлар, дарвешлар ҳаётини тасвирлади». (Аълохон Афсаҳзод, Лирика Абд ар-Рахмана Джами, М., «Наука», 1988. с. 104.). Хуллас, Жомийгача бўлган форсий тилдаги шеърятни мавзу, ғоявий йўналиш, қисман бадиийлик нуқтаи назардан умумлаштирувчи руҳда таҳлилин берган. Айни пайтда XV аср ғазалчилигидаги назира — тахмис ёзишнинг моҳияти, унинг ўзига хос хусусиятларини адабиётшуносликда биринчи марта илмий-назарий жиҳатдан яхлит тарзда ўрганган. Жо-

мишнинг Амир Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандийларга ўхшатмаларини муайян ғазалларнинг солиштирма қиёсий-типологик таҳлилларини берган. Муаллиф назира битиш у ёки бу санъаткорнинг етуклигини, ўз ўтмишдон — устозлари билан мусобақалашиб, бадиий баҳсга киришини салоҳиятига эга эканлигини кўрсатадиган далилликни таҳлил жараёнида илмий асослашга эришган. Татаббуъ — бу ўзига хос мусобақа экан.

Шарқшуносликда Жомий ижоди беш асрлик форсий тилдаги ғазалнависликка ўзига хос якун ясаган, деган қатъий фикр мавжуд. Рисоланинг учинчи бобида муаллиф, бир томондан, Жомий лирикасининг жанр табиати, тузилиши, сюжети, мавзу доираси, образлар тизими, хусусан, май ва озод фикрловчи инсон образларини характерли мисоллар асосида ўрганиб чиққан. Иккинчи томондан эса, Жомий ижодида тасаввуфий ҳамда социал масалаларнинг бадиий ифодаси анъана ва новаторлик тизимида Румий, Санойй, Саъдий, Меҳрий, Ҳофиз, Муштоқ ижодларидан олинган алоҳида байтларни қиёсий таҳлил этиб кўрсатилган. Хусусан, Жомийдаги муҳаббат мавзуси талқини анча изчил, мукамал, ибратомуз тарзда текширилган, таҳлилга тортилган. Муаллифнинг Жомий автобиографиясига доир ғазалларни аниқлаб таҳлил этганлиги таҳсинга лойиқ. Хусусан, шоирнинг Ҳусайн Бойқаро билан биринчи бор учрашуви ҳамда Боғдод уламоларидан етган азият таъсирида битган икки ғазалининг таҳлили бизни Жомий дунёқарашининг янги қирраларини англашга қўмаклашади.

Мазкур тадқиқотнинг бир бўлими махсус Жомий лирикасининг поэтик хусусиятлари таҳлилига бағишланган. Мунаққид таҳлил жараёнида муаммонинг барча жиҳатларини Жомий лирикасининг сюжет, композиция, қофия, радиф, шеърйи ва лафзий санъатларнинг қўлланилиши, бошқа бадиий-тасвирий воситалардан истифода этиш масалаларини кенг қамраб олган. Ҳатто Жомий девонидаги ғазалларнинг лексик қатлами, қанчаси арузнинг қайси баҳрларида битилганлигини аниқлаб алоҳида жадвалда санаб кўрсатган. Шу билан бирга, XV асрнинг иккинчи ярмидаги ғазалнависликда Жомий анъанасига ҳам алоҳида эътибор берилган. Жумладан, Хуросон ва Мовароуннаҳр шоирларидан Жомийга пайравлик қилиб, ўхшатиб ёки унинг радифларини қўллаб

ғазал ёзган 63 шоирнинг рўйхатини келтирган. Иловада эса, тадқиқот давомида мисол келтирилган барча ғазаллар тўла берилган. Бизнингча Афсаҳзоднинг ушбу рисоласи шу хилдаги китобларнинг энг фундаментали ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, заҳматкаш назарийетчи, фидоий матншунос Аълоҳон Афсаҳзоднинг беш асрлик форсий шеърятта ўзига хос яқун ясаган Абдурахмон Жомий ҳақидаги тадқиқотлари жомийшуносликка беқийёс ҳисса бўлиб қўшилди ва бу жабҳада янги босқич бўлди. Жомий асарларининг Афсаҳзод томонидан яратилган асл матнлари ҳали кўп йиллар давомида тадқиқотчиларга янги-янги илмий асарлар яратишда асосий манба бўлиб хизмат қилаверади.

Аълоҳон Афсаҳзод ўзбек адиб ва олимларининг яқин дўсти эди. Унинг Жомий ва Навоий дўстлиги ҳақида битилган қатор мақолалари, ҳозирги ўзбек ҳикояларидан қилган таржималари фикримизни тасдиқлайди.

Афсаҳзод Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳамда Сарвар Азимов драмаларини муваффақият билан таржима қилди ва улар тожик театрларида сахна юзини кўрди. Олимнинг сўнги тадқиқотларидан бири ҳам ўзбек адабиётига доирдир. Мутаржим атоқли ўзбек шоири Собир Сайқалий Ҳисорийнинг (XVIII аср) «Қарбало қиссаси» асарини Эронда чиқадиган «Ҳамзабонон» («Тилдошлар») журналининг 1998 йилги учинчи сонидан анча батафсил муқаддима билан аслиятда тўла эълон қилди. Бугина эмас, у академик Азиз Қайумов, профессор Абдуқодир Ҳайитметов, нуктасанж навоийшунос Ёқубжон Исҳоқовлар билан яқин дўст, ижодий ҳамкор бўлган. Афсаҳзод Ўзбекистон Фанлар Академияси Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти қошидаги адабиётшунослик бўйича номзодлик ва докторлик даражалари берадиган илмий кенгаш йиғилишларида кўп ўзбек олимлари тадқиқотларига ҳакамлик қилган. Ушбу сатрлар муаллифининг «Фирдавсий ва ўзбек адабиёти» (1990) мавзусидаги докторлик диссертациясига ҳам Аълоҳон Афсаҳзод расмий оппонент сифатида қатнашган эди.

АНЪАНАВИЙ МАВЗУ ВА ИЖОДИЙ
ЎЗИГА ХОСЛИК

Шарқ дostonчилигида энг кўп қаламга олинган мавзу Лайли ва Мажнуннинг фожиали муҳаббати тасвиридир. Бу мавзуда турли тилларда юздан ортиқ асар ёзилгани аниқланган (1, 3-4). Улар орасида Амир Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»и алоҳида ва юксак мавқе эгаллайди. Навоий асари машҳур ҳамсанавис Хожу Кирмоний (1290-1354)нинг Лайли ва Мажнун муҳаббати тасвирланган «Гавҳарнома» дostonига жавобия тарзида яратилган.

Навоий дostonи унинг муршиди ва устози Абдурахмон Жомийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи билан бир муддатда, яъни 1484 йилда ёзилди. Мавзуси бир хил бўлган бу икки дoston кўздан кечирилса, улуғ шоирлар қаламидан икки оригинал асар вужудга келганини кўриш мумкин. Аммо улар ҳалигача қиёсланмаган. Шунини ҳисобга олиб, бу борадаги айрим кузатишларимиз билан ўртоқлашмоқчимиз.

Аввало шунини айтиш лозимки, иккала «Лайли ва Мажнун» куйидаги муштаракликларга эга. Биринчидан, ҳар иккала дoston ҳам бир мавзуда ёзилган. Уларнинг асосий мавзуси ишқдир. Ҳар иккала дostonда ҳам мажозий ишқнинг ҳақиқий ишқ поғонасига кўтарилиш жараёни кўрсатиб берилган. Иккинчидан, бош қаҳрамонлар, уларнинг ота-оналари, қабилалари ва бошқа кўпгина қаҳрамонлар ҳамда улар билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар ҳам бир хил. Учинчидан, иккала дoston қаҳрамонларининг сўнги тақдири ҳам бир хил, яъни ўлим билан якунланади. Тўртинчидан, иккала дoston ҳам бир хил баҳр, бир хил вазн, яъни ҳазажи мусаддаси аҳраби маҳзүф (мафъувлу мафойлун фаувлун: — — V V — V — V — —) вазнида ёзилган.

Шу билан бирга, иккала дoston ҳам бир-биридан жиддий фарқ қилувчи хусусиятларга эгадир. Бу фарқ дастлаб асарларнинг тузилишида кўзга ташланади. Аввало, улар ҳажман фарқ қилади. Жомий дostonи 3860 байт бўлса,

Навоий асари 3622 байтдан иборат. Демак, Навоий достони Жомийникидан 238 байт қисқадир. Иккинчидан, ҳар иккала дoston муқаддималари ҳам бир-биридан анча фарқ қиладди. Жомий дostonи муқаддимаси куйидагича: Аллоҳ ҳамди, пайгамбар наъти; содиқлар ишқи ва ошиқлар садоқати ҳақида; китобнинг ёзилиш сабаби ва бу китобнинг тартиби боиси; ою йили битиб оламдан ўтганларни ёд этмоқ ва баъзи истеъдодлар дуосида сўз.

Навоий дostonи муқаддимаси куйидагилардан иборат: Аллоҳга ҳамд ва муножот; пайгамбар наъти ва меърожи; Низомий ва Хусрав Деҳлавий таърифи; улар-нинг сўздан қандай фойдаланганликлари ҳақида; Жомий таърифи; Ҳусайн Бойқаро ва Султон Бадиуззамон мадҳлари; хаёл отига миниб, ишқ водийсига бориш ва ҳотифдан Лайли ва Мажнун дostonини эшитиб, уни ёзишга киришгани ҳақида. Навоий муқаддимада Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғли Бадиуззамон Мирзоларга ҳам махсус боблар бағишлаган. Бундай тасвирий ўринлар Жомийда йўқ.

Навоий муқаддимасининг сўнги боби, яъни 9-бобдаги тасвир тамомила янгидир. Унда ёзилишича, Навоий зимзиё тунда хаёл отига миниб сайрга чиқади. Хаёл оти ғоят чопқир, у тинмай ҳар томонга югуради. Улуғ шоир хаёл отининг бошини кўйиб юборган. У тўхтамай чопади ва ниҳоят Арабистондаги бир водийга етиб боради. У ишқ водийси эди. Бу водийни босиб ўтиш қийин, лекин унга қадам қўйгач, босиб ўтмай ҳам илож йўқ эди. Хаёл оти унга қадам қўйиши билан қийинчи-ликка дуч келади, туртинади, оқсаб қолади. Хуллас, юриш қийинлашади. Тун ниҳоятда қоронғи, атроф ваҳимали, унинг устига тўхтамай ёмғир ёғмоқда, баъзан чақмоқ чақилади, шунда атроф янада ваҳимали тусга киради. Шу жараёнда улуғ шоирнинг қулоғига Лайли ва Мажнун дostonининг мазмуни ҳақида ҳотифнинг овози эшитилади. Ҳотиф икки севишганлар қиссасини ҳаяжон билан гапириб беради. У Навоийга кучли таъсир қиладди. Улуғ шоир ҳотифнинг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тинглайди ва эслаб қолади. Ҳотиф қиссани тугатгач, дейди:

Чун қиссани англадинг равон бўл,
Сунғил варағу қалам сори қўл.

Сендин рақам айламак ҳикоят,
Биздин санга сўз сори ҳидоят (2, 56).

Ҳаёт мусофири, яъни улуғ шоир қиссани эштитиб, қайтиб келади. Бу вақт тонг отган эди. Муаззин овози эшитилади. Улуғ шоир барча фарзларни адо этгач, ўзи эшитган афсонани бошлайди. Бундай воқеа тасвири Жомийда умуман йўқ. Жомийдагина эмас, Низомий ва Хусрав Дехлавий дostonларида ҳам бу хил тасвир усули қўлланилмаган.

Навоий шу бобда ўз дostonинг салафлари дostonларидан фарқини ҳам ҳотиф тилидан баён қилиб, шундай ёзади:

Сабт айламасанг аларча рангин,
Маъниси дақиқу лафзи ширин.
Лек ўлғуси дарду сўзи кўпрак,
Ҳангомаи дилфурузи кўпрак (2, 56-57).

Дарҳақиқат, Навоий дostonи салафлари ва хусусан, Жомий дostonидан ўзининг дард ва алам тасвирининг кучлилиги, ишқ фожиаси чуқур очилганлиги билан ажралиб туради.

Жомий ва Навоий дostonларининг сюжет чизиқлари ҳам бир-биридан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Жомий дostonи экспозициясида ёзилишича, арабларнинг Бани Омир қабиласида бир бадавлат ва олийҳиммат киши бўлиб, унинг ўн ўғли бор эди. Уларнинг энг кичиги отасининг суюқлиси бўлиб, унинг номи Қайс эди. У ғоят истеъдодли, шоиртабиат эди. Ўзи ҳар жиҳатдан етук, ақли комил эди. Ўн тўрт ёшга етганда камолоти кўзга ташланиб турарди.

Навоий дostonи экспозициясида тасвирланишича, Бани Омир қабиласидаги бадавлат ва саховатли киши бe-фарзанд бўлиб, эртаю кеч Аллюҳдан фарзанд сўрарди. Ниҳоят, унга Худо бир ўғил беради. Унга Қайс деб ном берилади. Қайс унинг бобосининг исми эди. Демак, Жомийда Қайс ўнинчи ўғил бўлса, Навоийда ягона фарзанддир.

Жомийнинг тасвирлашича, Қайс гўзалларни севар, доимо ўзига муносиб қиз ахтариб, турли қабилаларга борарди. Ниҳоят, у бошқа бир қабилада Карима деган гўзал қизни кўриб, уни севиб қолади (3, 23). Аммо Кариманинг ўз севгани бор эди. Қайс буни билгач, ундан юз ўтиради ва яна маҳбуба излашга отланади. Навоий дostonида эса бундай тас-

вир йўқ. Навоий қаҳрамони аввал бир қизни, кейин бошқасини севмайди. У биринчи мартаданоқ Лайлини севиб қолади. Фикримизча, ишқ масаласига Навоий ниҳоятда жиддий қарайди. У аввал бир қизни, кейин бошқа қизни севишни булҳаваслик, деб тушунади. Навоий қаҳрамони ҳам Лайлидан олдин бошқа қизни севганида, унинг ишқи мажоздан ҳақиқатга кўтарилиши мушкул эди. Навоий фикрича, инсон юраги битта экан, унга фақат бир кишининг муҳаббати сиради, холос.

Жомий талқинича эса, инсон ҳақиқий ишққа дуч келмагунча булҳаваслик даврида ҳам бўлади. Шу билан бирга, ишқ икки тарафлама бўлиши керак. Агар Қайс Каримани севганида-ю, Карима ҳам уни севганида Қайс бошқа маҳбуба изламаган бўларди. Карима бошқа йигитни севгани учун, Қайсга ёқиб қолган бўлса-да, ундан кўнгил узади. Бундай ҳолат ҳаётда бўлиши мумкин. Бундан ташқари айтиш лозимки, Жомий олдида ҳақиқий ишқ тасвирини бериш турманга ўхшайди. Жомий кўпроқ Қайсни ҳаётга яқинроқ тасвирлайди. Навоий қаҳрамони эса анча мураккаб. У — ҳақиқий ишқ вакили. У — хом ошиқ. Унинг бутун фаолияти мажоздан ҳақиқатга айланган ишқ жараёнини кўрсатишга йўналтирилган. Шу сабабли у анча романтик тимсол сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у фақат бир қизга кўнгил кўяди ва қиз унинг учун Ҳақ тимсолига айланади.

Ҳар иккала дostonдаги Қайс ва Лайлининг бир-бирларини севиб қолиш жараёни тасвири ҳам фарқланади. Жомий дostonидаги Қайс Каримадан кўнгил узгач, ғамга ботади. У кимни кўрса, ундан бирор гўзал ҳақида сўроқларди. Ниҳоят, унга Ҳай қабиласида бир гўзал бўлиб, унинг номи Лайли дея хабар берадилар. Қайс уни, Лайли Қайсни кўриб, бир-бирларини севиб қолишади.

Навоий дostonида Қайс эса мактабга, ўқишга бориб, у ерда Лайлини кўради ва севиб қолади. Навоий фикрича, илм ҳам ишқдир. У ишқнинг бошланишига йўл очади. Қайс ва Лайли ўқиган мактаб ишқ мактаби эди. Улар биргаликда ишқ дарсини ўрганадилар.

Жомий дostonида Қайснинг отаси ўғлини уйлантириш билан уни Лайли қабиласига тинимсиз боришдан тўхтатмоқчи бўлади. Буни у ўз инисининг қизини Қайсга олиб бериш билан амалга оширишни режалаштиради. Аммо Қайс

рад этади. Бироқ Қайс амакисининг қизига уйланармиш деган хабар тарқалиб, буни Лайли эшитади ва ниҳоятда хафа бўлади. Навоий достонида бу нарса йўқ. Қайснинг отаси ўғлининг Лайлига бўлган муҳаббатидан воқиф бўлгач, унга хайрихоҳлик кўрсатади. Жомий достонида Мажнун Лайлидан ижозат олиб ҳажга боради. Навоий достонида Қайснинг отаси ўғлини аввал табибга даволатиб, сўнг табобатни янада мукаммаллаштириш учун уни ҳажга олиб боради.

Жомий достонида Лайлининг отаси қизи ва Қайс учрашувларидан қаттиқ норози бўлади. Шу сабабли ҳатто қизини уради. Сўнг халифага арз қилмоқчи бўлади ва агар халифа ёрдам бермаса, Мажнунни ўлдиришни режалаштиради. Буни эшитган Мажнун Лайлини қийнамаслик учун унинг олдига боришдан ўзини тияди. Аммо бу вақтинча эди. Севипганлар Лайлига қўшни бўлган бир бева аёлникида учраша бошлайдилар. Бундан воқиф бўлган Лайлининг отаси аёлни ҳақоратлайди. Ва онгига биноан халифага арз қилади. Халифа Қайснинг Лайли қабиласи томон боришини таъқиқловчи фармон чиқаради, аммо бу фармон Қайсга таъсир этмайди. Навоий достонида бундай ўринлар йўқ. Унда Қайснинг Лайли олдига қатнашлари, унинг ишқдан чеккан азоблари, саҳродаги саргузаштлари, ишқининг машҳур бўлиб кетиши тасвирланган.

Жомий достонида Сақиф қабиласидан бўлган бир йигит Лайлига уйланади. Жомий унинг номини тилга олмайди. Навоий достонида йигитнинг номи Ибн Салом дейилади. Жомий достонида Лайлига уйланган йигитни қиз ўзига яқинлаштирмайди. Бундан эзилган йигит касал бўлади ва вафот этади. Навоий достонида эса Ибн Саломнинг хафакон касали борлиги айтилиб, тўй кечаси кўп ичганлиги сабабли шу касали қайта кўзгалганлиги ва натижада унинг вафот этганлиги ёритилади.

Жомий достонида Мажнун отасини совчиликка даъват этади. Совчилар борганда эса Лайлининг отаси рад этади. У илгарироқ бўлганда майли эди, дейди ва энди Қайснинг жиннилиги эл ичида машҳур бўлиб кетганлиги учун ҳам рози бўлмаслигини айтади. Мажнун буни эшитади қаттиқ эзилади ва даштга чиқиб кетади. Ҳайвонлар билан дўстлашади. Навоий достонида Лайлининг отаси Қайснинг аҳволини эшитади унга ачинади. У қайси қизга опшиқ бўлиб, бун-

чалик оғир аҳволга тушган, унга ёрдам бериш керак, деган фикрга келади. Одамлар унга Қайс унинг қизига ошиқлигини айтганларида қаттиқ ғазабланади. Қайснинг отасига пўписа қилиб, агар ўғлини тиймаса, уларнинг барчасини жазолашини маълум қилади. У қизини Қайсга беришни истамайди. Жинни йигитни куёв қилишдан номус қилади. Шундан сўнг Қайснинг отаси ўғлини кишанга солади.

Айтиш лозимки, ҳар иккала дostonда ҳам Навфал тимсоли олижаноб инсон сифатида чизилган. Жомий дostonида Навфал Қайсга ёрдам бериш учун совчилик қилади. Аммо қизнинг отаси рад этгач, иложсиз қолади. Навоий дostonида ҳам Навфал совчилик қилади. Унда ҳам рад жавоби олинади. Бироқ Навфал шу билан ишни тўхтатмайди, балки Лайли қабиласи билан жанг қилади. Урушда кўп одам қирилади. Лайлининг отасидан одамлар норози бўладилар, шу сабабли у қизини ўлдирмоқчи бўлади. Мажнун бунни туш кўради. Тушида Лайли у билан видолашади. Бундан ўзича тўғри хулоса чиқарган Қайс урушни тўхтаттиради. Навоий дostonидаги Навфалнинг ўз қизини Қайсга никоҳлаб бериши, уни ўзига ўғил қилиб олиши; Мажнун ва Навфал қизининг тўй кечасидаги суҳбатлари, қизнинг севгилиси борлиги, унинг пичоқ ушлаб пойлаб туриши каби ўринлар Жомий асарида йўқ.

Жомий дostonида шоир Қусаййир, унинг Уззага бўлган муҳаббати тилга олинади. Қусаййир Мажнун ишқи ҳақида куйлаб халифани ҳайратга солади. Халифа фармонига биноан Қайсни олиб келишга борадилар. У рад этгач, кишанга солиб олиб борадилар. Халифа уни кўриб ҳақиқий ошиқлигини англайди. Кишандан озод қиладилар. Навоий дostonида бундай ўринлар йўқ.

Навоий дostonида Зайд образи берилган. Зайд Лайли қабиласининг вакили эди. У Мажнун ва Лайлига кўмаклашишга рози бўлади. Уларнинг хатларини бир-бирларига етказиб туради. Бу хатлар ғоятда дардли ёзилган. Жомий дostonида Зайд номи тилга олинмайди. Унда Лайли ўз хатини йўлдан ўтаётган бир йигитдан бериб юборади. Йигит Мажнундан яна хат олиб қайтади.

Жомий дostonида Мажнун шоир дейилган. Унинг шеърлари машҳур эди. Бир араб унинг шеърларидан таъсирланиб, излаб боради. Уни топиб шеърларидан ёдлайди. Араб иккин-

чи марта Мажнунни излаб борганда Қайсни ўлган ҳолатда тонади. У бир охуни кучоқлаган ҳолда ўлиб ётарди. Араб Мажнуннинг ота-онаси, инилари ва қариндошларига хабар берибди. Улар Мажнунни олиб бориб кўмадилар. Навоий достонида эса Мажнуннинг ота-онаси ўғиллари аҳволдан эзилиб, охири вафот этадилар. Мажнун буни тушиди кўради. Ўрни келганда қайд этиш лозимки, Мажнунга кўп нарса тушида экан бўлади. Бу унинг комил инсон эканлигини кўрсатади. Ишқ уни комил қилган эди. Навоий бунга махсус урғу беради. Жомийда эса бу нарса кўзга ташланмайди.

Навоий достонида Мажнун ота-онаси вафот этганлигини билгач, қабристонга келади. Уларни тавоф қилади, шу ерда янайди. Шу ерда унинг қулоғига Лайли вафоти ҳақидаги хотиф хабари етади. У Лайли уйига келади. Уни жонсиз кўриб, ўзи ҳам жонини топширади. Жомий достонида аввал Мажнун вафот этади. Унинг вафотини ота-онасига етказган араб, Лайлига ҳам хабар беради. Лайли бу маънум ҳодисани олдиндан сезганини айтади. Сўнг касал бўлиб қолади. Вафот этса Мажнун оёқлари остига кўмишларини васият қилади. Вафотидан сўнг васияти бажарилади. Навоий достонида эса Лайли ва Мажнун бир кафанга ва бир гўрга кўйилади. Навоий буни тасаввуфий талқин қилиб, уларнинг бирга кафанланишини икки руҳнинг қўшиливи тарзида беради. Улуғ шоир буни ҳатто махсус таъкидлайди:

Бир дона эди, вале ики жузв,
Бир-бирига уйла мутгасил узв.
Ким, шиддати ваҳдати висоли,
Бермай анга иккилик мажоли.
Донадек ўлуб ики бадан бир,
Дона қобуғи киби кафан бир (2, 292).

Шу сабабли:

Кирди икки жисм бир кафанга,
Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга (2, 91).

Шу фикрларнинг ўзи ҳам Навоий достонидаги ишқ сўфиёна талқин этилганини кўрсатади. Навоий масалани янада чуқурроқ талқин қилиш учун достонда ишқнинг алоҳида бадий таҳлилини беради. Ишқнинг махсус бадий таҳлили эса Жомий достонида берилмаган.

Навоий ишқ ҳақидаги бобдан сўнг Хусайн Бойқаро-нинг акасининг ўгли шаҳзода Султон Увайс баҳодир мадҳида бир боб бериб, унда шаҳзодага насиҳатлар қилади. Ундан кейинги боб дoston хотимаси бўлиб, унда улуг шоир Лайли ва Мажнун ишқини ёритишдан кузатган мақсади, бу борада чеккан заҳматлари ҳақида фикр юритади ва Аллоҳ даргоҳидан умидворлигини айтиб, асарни якунлайди.

Жомий Лайли васияти ва вафоти ҳақидаги боб билан дostonнинг асосий қисмини якунлагач, оламнинг бевафоли ва ўткинчи ҳаётнинг тез завол топиши борасида фикр юритади. Сўнг ўгли Зиёуддин Юсуфга насиҳат учун бир боб бағишлагач, асарини хотималайди. Хотимада яратилган асари учун Низомий ва Хусрав Деҳлавий таҳсин айтиши мумкинлигини таъкидлар экан, ўзини таърифлагани учун узр сўрайди. Навоий ҳам хотимада Низомий ва Хусрав Деҳлавийни эслаган эди. Бироқ Навоий улар Лайли ва Мажнун ҳақидаги дostonни форсий тилда ёзганликлари учун турклар уларнинг асарларидан баҳра ололмасди. Шу сабабли мен уни туркий тилда ёздим, дейди.

Жомий хотимада фикрларини давом эттириб, бадий асар фарзанд каби дунёга келишини, хунук ўғил ҳам отасига ёққанидек, ёмон асар ҳам муаллифга маъкул бўлишини ёритар экан, ижод маҳсули ҳам мазмунан, ҳам шаклан гўзал бўлса, ҳаммага ёқимли бўлади, дейди. Сўнг асарининг ёзилган йили, неча байтдан иборатлигини айтиб, гуноҳлари учун Аллоҳдан кечирим сўраш билан хотимани якунлайди.

Жомий ва Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonларини қисқача қиёслашдан шундай хулосага келадик, иккала улуг шоир ҳам бир мавзуга мурожаат қилган бўлсалар-да, оригинал ижодкор эканликларини намоёиш эта олганлар. Бу ҳол биринчидан, ҳар иккала шоир ҳам анъанага ижодий тарзда ёндашганликлари билан боғлиқ эди. Иккинчидан, Шарқда ғоят машҳур бўлган ва Низомий ҳамда Хусрав Деҳлавий каби улуг шоирлар ишлаган мавзуга XV аср руҳини алоҳида-алоҳида сингдира олганликлари билан вобаста эди. Ниҳоят, учинчидан, анъанавий қаҳрамонлар араблар бўлишига қарамай, иккала улуг шоир ҳам дostonларида ўз халқлари ҳаёти, урф-одати, характер-хусусияти, кураши ва орзу-интилишини мужассамлашга эришганликлари билан боғлиқ эди.

Навойй асари Низомий ва Хусрав Деҳлавий дoston-лари билан қиёсланса, улардан ҳам фарқ қилишини кўриш мумкин. Буларнинг ҳаммаси улуғ ўзбек шоирининг оригинал ва етук бадиий ижодкор эканлигини тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам Навойй асарларини қиёслаб ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятта эгадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Асадуллаев С. «Лайли и Маджнун» в фарсиязычной литературе. — Душанбе: Дониш. 1981.
2. Навойй. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 9-том. — Т.: Фан. 1992.
3. Жомий. Осор. Дар 8 жилд. Жилди 5. — Душанбе: Адиб. 1988.

ЯНА «ХАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙЙИРИН» ҲАҚИДА

Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга аталган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари 1494 йилда, Жомий вафотидан 2 йил ўтгач ёзилган. Асар муқаддима, 3 мақола (қисм) ва хотимадан иборат бўлиб, Шарқ адабиётидаги мақоматлар руҳида битилган. Унда икки буюк шахс ораларида бўлиб ўтган мароқли ва нодир воқеалар баёни, уларнинг бир-бирларига йўллаган мактублари (15 нома ва 15 жавобия) хусусида сўз кетади¹.

Рисола хотимасида Жомий асарлари саноғи, Навоий яратилишига сабаб бўлган асарлари ва Жомий ҳузурда мутолаа қилган китоблар хусусида хотимада фикр юритилган.

Алишер Навоий дастлаб Жомийнинг 38 та асарлари рўяхатини келтиради. Улардан баъзилари Навоий ташаббуси, илтимоси билан яратилган, айримлари Навоий эҳтиёжини қондириш маъносида ёзилган.

«Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс». 1478-79 йилларда Навоий тақлифи билан ёзилган. 618 нафар шайхлар ҳақида ва 34 авлиё аёллар ҳақида маълумотлар мавжуд. Сўз бошида Жомий тасаввуфий атамаларни тушунтириб ўтади. Абу Абдурахмон Муҳаммад б. Ҳусайн ас-Сулламий Нишопурийнинг «Табақоти суфия», унинг форсийдаги Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг таржимаси «Манозил ус-сойирин», Фаридуддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё» каби асарлардан сўнг давр шайхлари (жумладан, ўзларининг ҳам) мақоматлари ёзилмаган, борларини эса топиш мушкул. Шулар бир китобда жамланса, буни ҳазратдек зот амалга оширсалар, деган орзуни Навоий Жомийга айтганида, Жомийга ҳам шундай фикр келгани маълум бўлади. «Нафаҳот»нинг ёзилиш жараёнига оид маълумотлар гоёт қимматли ва ибратлидир. Навоий ҳар битган қисмни менга берар (илтифот қилиб деб қўшиб ўтади) эдилар, баъзида эса ўз ҳузурларида бирга кўриб чиқар эдик, дейди. Асар анчайин тез яратилади. На-

тижада «кўп бузругворлар исми олам саҳифасига ёзилиб қолди», дея эътироф этади Навоий.

«Шавоҳид ун-нубувват ли тақвият ил-яқини футувват» («Олийжанобликка ишонччи мустаҳкамлаш учун пайғамбарлик исботлари»). Жомийнинг Муҳаммад (с. а. в.) ва асҳоблари шарҳи ҳоли, кароматлари, сўзлари ҳақидаги асар. Ҳам Жомий, ҳам Навоий хаёлида айни бир вақтда шундай асарни яратиш ҳақида фикр пайдо бўлади ва 1480 йилда у ёзилади. «Мен хурсанд бўлиб, ҳар куни хабар олиб турардим», — дейди Навоий. Мазкур асарлар муқаддимасида Жомий Навоийга алоҳида меҳр билан миннатдорчилик билдириб ўтади. Ўз навбатида, булар яқин муносабат, ҳам-фикрлик, хайрихоҳлик, ижодий масалаларда яқдилликдан далолат ҳам беради.

Жомий «Арбаъин»да ҳар бир ҳадиснинг мазмунини бир қитъада талқин қилган. Навоий дейдики, «Барча яқин мусоҳиблардан бурунроқ менга илтифот қилиб, қораламасини берар эдилар. Мутолаа қилганим сари сўзларидан чаманларнинг чексиз чечаклари ва маъноларидан ҳақиқатларнинг илоҳий нурлари зоҳир бўла бошлади.

Ўша «Арбаъин»ни туркийга таржима қилиш орзуси тушди»². Тез орада таржима тугалланади. Асар таржимасидаги сўнгги байтда муридлик ва муршидлик даражаси кўрсатиб ўтилади.

Навоий 1476 йилда Жомийни ўзига тариқат йўлидаги устоз, пир деб қабул қилади ва Жомий ҳузурда суфийлик рамзлари, ишоратлар ва истилоҳларни ўрганишга киришади. Шунда баъзи асарларга шарҳ битиш лозим деган хулосага келган Навоий Жомийдан илтимос қилганда Фахруддин Ироқийнинг «Ламаъот» («Шуълалар») асарига «Ашиъат ул-ламаъот» («Порлоқ шуълалар») номли шарҳ яратилади. «Ламаъот»ни Фахруддин Ироқий Ибн Арабийнинг «Фусус ал-ҳикам» номли илоҳий ҳикматлар ҳақидаги асарини Ғунияда Садруддин Қунавий суҳбатларидан илҳомланиб ёзган эди. «Ламаъот» муаллифи асли ҳамадонлик бўлиб, соҳиби девон шоир ҳамдир. У 1388 йилда вафот этган. Қабри Дамашқда Ибн Арабий мазори ёнида экан.

Худди шундай тарзда Навоий Жомийдан давр адабиётида анчагина равнақ топган бадиий санъатдан адабиёт йўналишидаги бир фан даражасига кўтарилган муаммо

ҳақида рисола ёзишни сўрайди ва яратилган асар анча қийин ва мураккаб чиққани учун ўзи «Муфрадот»ни яратади.

Бу икки буюк шоирларнинг ўз ғиноий — лирик шеърларини девонларга ажратиб, алоҳида номлар билан атаганлари ҳам бир-бирларидан илтимослар қилингани натижасида амалга оширилган.

Жомийнинг мусиқа ҳақидаги рисоласи ҳам Навоий учун ёзилган. Навоийнинг газалига Жомий форсча жавобия ёзганида Ҳусайн Бойқаро таклифи билан унга Навоий мусаддас боғлагани, улар орасидаги ижодий ҳамкорликнинг кенг қамровли эканлигини кўрсатади.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг хотима қисмида Жомий ҳузурда таълим олган ва фойдаланган китоб ҳамда рисоалалар рўяхати келтирилади. Улар сирасида тилга олинган асарлар ва Хожа Порсо тўлиқ номи Муҳаммад б. Муҳаммад б. Муҳаммад б. Маҳмуд Ҳофиз Бухорий¹ (хожагонларнинг жуда улуғ асҳобларидан, ваф. 1419)нинг, Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ҳақидаги маълумотлар ва сўзлари жамланган «Кудсия» («Муқаддас») номли асари бор.

Хожа Убайдуллоҳ Хожа Аҳрорнинг «Волидия»си, Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Илоҳийнома»си ҳам шулар жумласидан деб кўрсатилади асарда.

Яна Навоий «Хамса била» «Ҳафт авранг»ларининг кўпроқ қисмини қиёслаш йўли билан улар ўқиганларида қулоқ солиб эдим ёки улар эшитганлар — мен мажлисларда ўқиган эдим.

Яна шунингдек, баъзи рисоалалар борки, гарчи дарс олиш ёки муқояса қилиш маъносида уларнинг ҳузурларида ўқимаган эсам-да, аммо баъзи мушкул (ерларини) улардан сўраб, таҳқиқ (қилдириб) олар эдим»⁴.

Айтганлардан кўринадики, Жомий ва Навоий ораларидаги муносабат устоз ва шогирдлик, ҳамкорлик даражасида бўлганлиги, унинг заминида устознинг шогирдига меҳригина эмас, илм излаганларга, айниқса тасаввуфни яхшироқ тушунишга интиланларга фойдали бўлиши ҳам назарда тутилган.

Жомийнинг ҳаётдан кўз юмиши, дафн маросимлари ҳам асарда гоят таъсирли баён этилган. Асар сўнггида илова қилинган таркиббанд марсия ҳақида Садриддин Айний: «Таркиббанди Алишерки, дар вафоти Жомий навиштааст, жонсўз-

тарин намунаи адабиёти марсиячи аст. Жомий дар ин таркиббанд бо ҳамон азамати илми ва адабии худ мужассам шуда менамояд» (таржимаси: Алишернинг Жомий вафотига ёзган таркиббанди марсия адабиётининг жон ўртовчи намунаси дир. Бу таркиббандда Жомийнинг бугун илмий ва адабий қудрати мужассамланган).

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»да даврнинг талай жиҳатлари, халқ мамлакат, сиёсат ва бошқа масалалар ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Ундаги илмий ҳамда бадиий ижод билан боғлиқ масалаларгагина мухтасар тарзда тўхталдик.

Жомийнинг 590 йиллигига «Хамсат ул-мутаҳаййирин»нинг табдил матни нашр этилди. Асарнинг рус тилига таржимаси устида ҳам иш олиб борилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Булар ҳақидаги таҳлилий фикрлар «Ўзбек адабиёти тарихи». 5 жилдлик. 2-жилд. —Т. , 1978. 373-384-бетлар ва қатор мақолаларда берилган.
2. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. /Табдил, матн, изоҳ ва таржималар Суйима Фаниеваники. —Т. , 2004. 53-бет.
3. Қаранг: Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс. Муқаддима, тасҳиҳ ва таълиқот. Д-р Маҳмуд Обидий. —Техрон. 1370. 397-400-бетлар (форс тилида); Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. (20 жилдлик). 17-жилд. —Т. , 2001. 266-271-бетлар.
4. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Табдил матн. 69-бет.

ЖОМИЙНИНГ «АД-ДУРРАТ УЛ-ФОХИРА» НОМЛИ АСАРИ (ТАСАВВУФ, КАЛОМ ВА ФАЛСАФА БАҲСИ)

Жомийнинг «Ад-дуррат ул-фохира» номли фалса-фий-ирфоний асари турли манбалар ва нусхаларда турлича номланган. У кўпинча икки ном билан — «Ад-дуррат ул-фохира» ва «Рисола фи таҳқиқи мазҳаб ал-суфият ва-л мутакаллимин ва-л ҳукамо» аталиб келинган. Жомийнинг шогирди ва муриди Абдулғафур Лорий, Жомий асарлари феҳристида асарни «Рисолаи таҳқиқи мазҳаби суфи ва мутакаллим ва ҳаким» шаклида таништиради. Ҳижрий 1328 йили Қоҳирада чоп этилган нусхада бу икки ном бир-бири билан аралашиб кетганлигини кузатиш мумкин. «Куллиёт»и Жомийда эса у «Таҳқиқ ул-мазоҳиб» шаклида келтирилган.

«Ад-дуррат ул-фохира»нинг араб тилидаги асл матни тайёрлаб, унга инглиз тилида муқаддима ёзган канадалик исломшунос олим Николас Ҳирнинг маълумотига қараганда, бу асар «баъзи бир нусхаларда «Хутта раҳлак», яъни «ўз хуржунингни тушир» деб номланган. Яхудо — 3872 ва Ақойиди Темур — 393 нусхаларида бу сохта ном «Ад-дуррат ул-фохира» ўрнида келтирилган¹.

Якобс Экер (Jacobus Ecker) бу асарнинг лотинча танланма таржимасини тайёрлаётганида ишлатган нусхаларга берган изоҳида 87-рақамли Гўто нусхаси ҳам шу ном билан номланганлигини қайд этади. Шунингдек, у бу нусханинг сўнги бетида кўчирувчи томонидан «Шу ерга кўнавер, чунки у томонда бошқа кўноқ йўқ» — деб ёзилган дейди. Экер бу жумланинг маъносини қуйидагича изоҳлайди: «Агар Худо вужуди ва унинг сифатлари тўғрисида бу кичкина китобни ўқиб, бирон нарсага тушуниб етсанг, сенга етарлидир. Чунки бу хусусда ўқиб ва тушуниб етадиган бошқа китоб йўқ»². Иброҳим Куроний ўзининг «Ал-умам ло яқоз ал-ҳимама» номли асарида бу учала номни аралаштириб, «Ад-дуррат ул-фохират ал-мулаққабот би хутта раҳлак фи таҳқиқи мазҳаб ас-суфият ва-

л-мутакаллимин ва-л-хукамо-ил-мутақаддимин» деб ном беради.

«Аш-шақойиқ ун-нуъмониёт фи баёни уламои айём уд-давлат ул-усмониёт» китоби муаллифи Абулхайр Аҳмад бин Муслиҳиддин Мустафо Тошқўбризоданинг Сайид Муҳйиддин Фанорийдан нақл қилишича, Мавлоно Жомий бу китобни усмоний султон Муҳаммадхон иккинчининг илтимосига биноан ёзган экан. Жомий бу асарда юқоридаги уч гуруҳнинг олтига масала бўйича, жумладан, вужуд ва зот масаласига оид қарашларини муҳокама этади. Сўнг Султонга юбориб, агар маъқул бўлса, охирига етказишини, агар маъқул келмаса, бунинг учун беҳуда вақт сарф қилмаслигини маълум қилади. Лекин бу рисола Истанбулга етганида Султон Муҳаммадхон дунёдан ўтган бўлади.

Тошқўбризоданинг маълумотидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, «Таҳқиқ ул-мазоҳиб» ҳижрий 886 йили (1481), яъни Султон Муҳаммад Фотеҳ вафот қилган йили ёзиб тугатилган. Демак, Жомий бу китобни 69 ёшида, «Нақд-ун-нусус» ва «Силсилат уз-заҳаб»нинг биринчи дафтари ва биринчи девондан сўнг, аммо бошқа муҳим асарларидан олдинроқ ёзган экан.

Жомий бу асарда мутакаллимлар, мутасаввифлар ва файласуфлар ўртасида узоқ асрлар давомида катта баҳсу мунозараларга сабаб бўлган 11 та масалани ўртага ташлаб, уларга холисона ҳакамлик қилиш ва ўз нуқтаи назарини айтишга ҳаракат қилади. Бу масалалар китобда қўйидаги тартибда қиёсу таҳлилга тортилган:

1. Худо вужудининг тушунчаси ва Унинг ўз Зотига мансублиги. Яъни, Ҳақнинг вужуди айнан Унинг Зотими ё Унга зойд (қўшимча) бўлган нарсами?

2. Худонинг ваҳдати (бирлиги) ва буни исбот қилишнинг зарурати.

3. Худонинг сифатлари ва уларнинг Унинг Зотига таалуқлиги, яъни Худонинг сифатлари айнан Унинг Зотими ёки Унга зойд бўлган нарсаларми?

4. Худо илмининг моҳияти. Илмнинг Худога мансублиги.

5. Ху илмининг жузъиёти, Худога нисбат бериладиган илм атрофида туғиладиган баҳслар.

6. Худо иродасининг моҳияти. Сифатий ирода Унинг илмиданми?

7. Худо қудратининг моҳияти. Худо фоили мухторми (ихтиёрга эга бўлган яратувчими)?

8. Оламнинг азалийлиги. Олам азалдан бўлганми ё муайян замонда яратилганми? Қадим олам фоили мухтордан бор бўлганми?

9. Худо каломининг моҳияти. Куръоннинг қадимийлиги ва яратилганлиги хусусида баҳс.

10. Бандаларнинг ихтиёрий амаллари (ўз хоҳиш-истаклари билан) ва барча амал-ҳаракатларнинг охир-оқибати Худонинг қудратига боғлиқлиги.

11. Оламнинг Худодан келиб чиқиши.

Жомий ҳар бир масалани бирма-бир келтириб, биринчи навбатда мутакаллимлар, иккинчи навбатда файласуфлар ва охирида сўфийларнинг бу масалага бўлган муносабатларини баён қилади, аммо ўзи тасаввуф тариқати вакили бўлгани ҳолда сўфийлар жамоатини мутакаллимлар ва файласуфлар жамоатига қараганда мақбул ва маъқул мазҳаб сифатида этишга ҳаракат қилмайди, балки уни бироз устунроқ бир таълимот сифатида таништиради. У калом аҳли ва файласуфлар ўртасида ихтилофларга сабаб бўлган ваҳдоният масаласини бир-бирига зид қўймай, уларни аралаштиришга ҳаракат қилади. Масалан, Жомийнинг талқин этишича, сўфийлар Худонинг сифатларини Унинг Зотидан ташқари, аммо тасаввурда унга зотидеб қарайдилар. Бу нуқтаи назар мутакаллимлар ва файласуфлар фикридан ҳосил бўлган ўртача қарашдир. Мутакаллимлар Худонинг сифатларини Унинг Зотига зотидеб биладилар, файласуфлар эса сифатни Зотнинг айни ўзи дейдилар. Сўфийларнинг яна бир ақидаси мутакаллимлар ва файласуфлар ўртасидаги баҳсни мўътадиллаштиради. Бу «Худо фоили мухтор бўлишига қарамай, жаҳон азалийдир» деган баҳсдир. Файласуфларнинг фикрича, «Худо фоили мухтор бўлгани учун ҳам олам азалийдир. Мутакаллимларнинг фикрига қараганда, оламнинг ибтидоси борлиги учун ҳам Худо фоили мухтордир. Лекин, «Худонинг вужуди айни Унинг Зотидир ё унга зотидеб бўлгандир» деган масалада мутасаввифлар бугунлай бошқача фикрни билдирадилар. Улар Худони Зот ва вужуддан таркиб топган деб тасаввур

қилиш ўрнига, Уни вужуди Мутлақ деб биладилар. Улар нафақат Худо вужудининг Зотга бўлган нисбати масаласидан четга чиқишга, балки шунингдек, Аллоҳнинг бирлигини исбот қилишга ҳам уринмасликка ҳаракат қиладилар. Мутакаллимлар ва файласуфлар эса бунга далил-исбот излайдилар. Жомий мутакаллимлар, файласуфлар ва мутасаввифлар маҳзабини таништириш ва уларнинг қарашларини баён қилиш мақсадида жуда кўп мўътабар китобларга мурожаат қилган. «Ад-дуррат ул-фоҳира» ва унинг ҳошиясидаги жуда кўп иқтибослар ё ўша китоблардан далил сифатида келтирилган ё изоҳ берилган. Гоҳида Жомийнинг ўзи бу манбаларга ишора қилиб, уларни таништириб ўтади. Жомий калом илмига оид манбалардан Журжонийнинг «Шарҳ ул-мувоқиф» ва Тафтазонийнинг «Шарҳ ул-мақосид» номли асарларидан, Тусийнинг «Шарҳ ул-ишорот» асари ва унинг Садриддин Қунавийнинг саволларига берган жавобларидан таркиб топган рисоласидан ҳам файласуфларга боғлиқ бўлган масалалар баёнида бир оз фойдаланган. Тасаввуфга оид манбалардан эса асосан Фанорийнинг «Мисбоҳ ул-унс», Қайсарийнинг «Матлаъи хусус ул-калам», Ҳамадонийнинг «Зубдат ул-ҳақойиқ», Ибн ал-Арабийнинг «Футуҳот ул-Маккия» ва Қунавийнинг «Китоб ун-нусус ва иъжоз-ул-баён» номли асаридан мисоллар ва далил-лар келтирган.

«Ад-дуррат ул-фоҳира»га Жомийнинг шогирди ва муриди Абдулғафур Лорий «Шарҳи ад-дуррат ул-фоҳира» номли шарҳ битганки шубҳасиз, бу асарни ўрганишда калит вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. A. Jami. Al-durrat al-fakhirah. Introduction By N. Hear, 9.
2. Ecker, Gamii de Existentia et Attributis Libellus, p. 26.

ЖОМИЙНИНГ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО» ДОСТОНИГА ИШЛАНГАН МИНИАТЮРАЛАР ҲАҚИДА

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг бой қўлёзмалар хазинасида Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» достонининг ўнта расмлар билан зийнатланган дастхати мавжуд бўлиб, уларга уч юз саккизта миниатюра расм ишланган. Бу қўлёзма ва расмлар алоҳида тадқиқ этишга арзийди. Биз ушбу мақоламизда мазкур миниатюраларнинг мавзуи, уларнинг тарихий, илмий аҳамияти хусусида фикр юритамиз.

Ушбу расмларнинг энг қадимгилари XVI ва XVII асрларга оид бўлиб, улардан ўн тўрттаси турли мавзуларга оиддир.

Энг қадимги нусха «Ҳафт авранг» 3478 рақамли куллиёт таркибида бўлиб, унинг матни 2146-265а саҳифаларга битилган. Қўлёзма ўлчами 16, 5 x 26, 5 см, ундаги тўрт расмда достон мазмуни ўз ифодасини тошган. 1587 йили китобат қилинган қўлёзмадаги расмларда Зулайхонинг чодир ичидан Миср Азизига қараши, Юсуфнинг Нил дарёси соҳилида бўлиши, Зулайхо ва Юсуф суҳбати ҳамда Зулайхо Юсуфни мисрлик аёлларга намойиш этиши тасвирланган¹.

Китобат тарихининг қадимийлиги жиҳатидан 9597 рақамли қўлёзма ҳам алоҳида ажралиб туради. Бу қўлёзма 175 варақли, 14 x 24, 5 см ўлчамли. Достоннинг алоҳида қўлёзмаси XVI аср бошларида яратилган бўлса ҳам, унга XVII асрда, аниқроғи 1630-1640 йиллари ўн битта расм ишланган.

Қўлёзмага чизилган расмларда Юсуфнинг қудуқдан чиқариб олинishi, Мисрга элтиб, бозорда сотилиши, унинг чўпонлик қилиши ва Зулайхо билан бўлган муносабатлари, Зулайхонинг Юсуфга аза тутиши каби лавҳалар тасвирланган.

Маълумки, Зулайхо ва Юсуфнинг ўзаро муносабатлари-

да уларнинг богда учрашишлари, Зулайхонинг Юсуфга нисбатан қўпол ҳаракати, Юсуфни мисрлик аёлларга намоёиш этиши, тухмат қилиб зиндонга солиши, Юсуфнинг Мисрга подшоҳ бўлиши, қариган Зулайхо билан учрашуви, уларнинг никоҳланиши ва Зулайхонинг Юсуфга аза тутишини ўз ичига олади.

Ушбу расмлар сафавийлар даврига оид услубда ишланганлиги, яъни эркаклар салласи ўртасида кулоҳнинг узунлиги билан ажралиб туради.

Жомийнинг шу достонига XVIII асрда етгита расмли қўлёзмалар ишланган. 1417 рақамли қўлёзмада тўртта, энг кам миниатюра жой олган. Яна учта қўлёзмага, рақамлари 298 (Ҳамид Сулаймон фонди) — ўн тўққизта, 791-дастхатта йигирма бешта ва 7859 — йигирма етгита расм ишланган.

Ушбу қўлёзмалардаги барча расмлар мавзуи ҳам достон мазмунига мутаносиб бўлиб, асар сюжетини китобхон томонидан тўла идрок этишга ёрдам беради. Биз улардан бирида (791) достон муаллифи Абдурахмон Жомий ва асосий қаҳрамон Юсуф тасвирини (1б-2а) ҳам учратамиз.

Бошқа анъанавий расмлардан Одам Атога келгусида Юсуф туғилиши тўғрисидаги хабарни етказилиши (791, 2б-варақ) каби расмни ҳам кўришимиз мумкин. Бошқа расмларда Зулайхонинг учта туши, Юсуфнинг саргузапглари билан бошланиб, унинг вафотигача бўлган воқеалар акс эттирилган².

XVIII асрда яратилган иккита қўлёзма 9397 ва 1432 рақамли нусхаларга олтмиш олтига ва етмиш олтига расмлар ишланган. Бу дастхатлар ўлчамлари ихчам, яъни 10, 5 x 18 см ва 13 x 20 см бўлиб, улардаги расмлар ҳажми ҳам шунча, аммо жозибадордир.

Ушбу қўлёзмалардаги расмларда биз Хожа Убайдулла Аҳрор ва унинг муридлари (9397, 9 б, 1432 м²), Султон Ҳусайн Мирзо (9397, 10 а, 1432 м³) каби буюк сиймолар тасвирини ҳам учратамиз.

Юсуф сиймоси пайғамбар сифатида тасвирланса-да, унда биз тарихий портретни эмас, балки рассомнинг ўз тасавуридаги идеал шахс тасвирини кўраемиз.

Тарихий шахслар Султон Ҳусайн Мирзо, Хожа Убай-

дулло Аҳрор ва Абдурахмон Жомий расмлари хусусида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Аксарият миниатюраларда Зулайхо ва Юсуф муносабатлари билан боғлиқ бўлган воқеа ва ҳодисалар акс эттирилган. Уларда XVIII асрга хос манзара, кийим-кечак, иморатлар ва одамлар тасвири ҳам анча мукамал. Расмлардаги инсон қиёфаси, кийим-кечак, иморатлар тасвирида маълум даражада ҳинд рассомлари анъаналари, услублари яққол акс этган. Бу расмларнинг маълум қисмида баъзи қайтариқлар ҳам учрайди. Бу табиий ҳол. Шундай бўлсада, чехракушолар айнан бир мавзудаги расмларни яратишда ҳам ўзига хос тарзда талқин этишга интиланликлари сезилиб туради.

XIX асрдан иккита расмни қўлёзма 5017 ва 10016 рақамли нусхалар етиб келган бўлиб, уларнинг бирида йигирма бешта, иккинчисида эса олтмиш битта расм мавжуд.

5017-рақамли қўлёзманинг хаттоти Мирза Мир Исҳоқ ал-Бухорий бўлиб, у 184 варақдан иборат. Қўлёзма ўлчами эса 14, 5 3 22, 3 см. Ундаги йигирма тўрт расм ичида «Меърож» манзараси (8 б-варақ), Хожа Убайдулло Аҳрор ва унинг муридлари (13 а-варқ) каби дoston асосий мазмунига оид бўлмаган тасвирлар ҳам бор. Кўпчилик миниатюраларда Зулайхо ва Юсуфнинг бошдан кечирган воқеалари ўз ифодасини топган.

10016-рақамли қўлёзма 158 варақдан иборат, ўлчами 11,5 x 20 см. Ундаги олтмиш битта расмда анъанавий мавзулар ифодаланган.

XVIII аср ва XIX асрда яратилган расмларда мавзулар қайтарилган бўлса ҳам, улар услуб жиҳатдан бири иккинчидан фарқ қилади³.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасидаги Абдурахмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» дostonининг ўнта қўлёзмаси расмлари тўғрисидаги ушбу ахборотда биз умумий хусусиятларни қайд этдик, холос.

Ушбу расмни қўлёзмалар ўз даври китобат санъатининг камёб обидаси сифатида хаттотлик, саҳҳофлик санъати нуқтаи назаридан ҳам алоҳида ўрганишни талаб этади.

Турли мамлакатлар афсоналари асосида қаратилган Абдурахмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони те-мурийлардан Султон Ҳусайн замонида, унинг ҳомийли-гида яратилган бўлса, биз кўрган расмларнинг аксарияти Мовароуннаҳр ва Шимолий Ҳиндистон рассомларининг ижодий маҳсулидир.

Бу расмларни ўрганиш Марказий Осиё халқлари мада-ний алоқалари илдизларини ўрганишга ва уларнинг дўстли-гини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. OR. MIN. vol I p. 183-184.
2. OR. MIN. vol II p. 127-133.
3. OR. MIN. vol I, II, III.

ДЕБОЧАЛАРДА ИЖОДИЙ ҲАМКОРЛИК ИЗЛАРИ

Ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги адабий-маданий алоқалар тарихида Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик, устоз-шогирдлик муносабатлари алоҳида ёрқин саҳифаларни ташкил этади. Бу улуғ мутафаккирларнинг ижодий меросида ана шу бетакрор қирралар мужассамдир. Абдураҳмон Жомий ўзининг «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Хирадномаи Искандарий» дostonларида ҳамфикр дўсти ва шогирдини замонасининг даҳо шоири сифатида улуғлайди.

Шунингдек, Алишер Навоий ҳам «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайин», «Мезон ул-авзон», «Девони Фоний», «Хам-са» каби асарларида ўз устози Абдураҳмон Жомийни катта ҳурмат-муҳаббат билан тилга олади.

Улкан ижодий ҳамкорлик қирралари ҳар икки шоирнинг девонларига битилган дебочаларда ҳам ўз ифодасини топган. Маълумки, Алишер Навоий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийларни шеърятдаги буюк салафлари сифатида қўп асарларида тилга олиб, устозларига бўлган эҳтиромини баён қилади. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида форс-тожик адабиётининг бу уч буюк вакили ва улар ижодига хос хусусиятларга тўхталар экан, устозини «Қудс шабистонининг шамъи анвари ва унс гулистонининг андалиби суханвари, балоғат шакарестонининг тўттийи ширинкаломи жаноби Маҳдумий Мавлоно Абдураҳмон Жомий» дея таъриф-тавсиф этади.

Форс-тожик шоири Абдураҳмон Жомий ҳам 1491 йилда Навоийнинг таклифи билан уч девонини «бир пўст ичида уч мағиз етишгани каби» бир жилдга жамлайди ва уларга дебоча ёзади.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин»да ҳикоя қилишича, Навоий сафардан қайтаётиб, Жомий зиёратига тушади. Жомий унга ўз қўли билан битилган учинчи девонини тақдим қилади.

Шунда Навоий Мир Хусравдан бошқа ҳеч ким ўз шеърларида «мугааддид» девонлар тузмаганлиги ва уларга алоҳида номлар қўйилмаганлигини айтиб, устозидан ўз девонларига муносиб от қўйишини илтимос қилади. Орадан икки кун ўтгач Навоий яна Жомий ҳузурига боради. Жомий Навоийнинг таклифи билан девонларнинг алоҳида номланганлигини ҳам эслатган эди.

Шунингдек, Жомий ҳам Навоийга ўзбекча шеърларидан алоҳида девонлар тузиб, уларни махсус номлар билан аташни тавсия қилади: «Сен дағи назминг туркча алфозда чун мугааддид бўлибтур, сен дағи ҳар бир исм била мумтоз қил ва ҳар қайсисини бир лақаб билан жилвасоз эттил».

Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» дебочасида далолат беришича, Абдурахмон Жомий каби Ҳусайн Бойқаро ҳам бир Мир Хусрав Дехлавийдан бошқа «назм ҳаримининг хосларию шеър баҳрининг ғаввосла-ри» кўп сонли девонлар ёдгор қолдирмаганлигини таъкидлаб, Навоийни барча шеърларини жамлаб, тўрт девон тузишга даъват этган эди.

Жомий «Фотиҳат уш-шабоб» дебочасида юқоридаги воқеанинг содир бўлган вақтини 897/1491 йил, деб кўрсатади. Демак, Жомий турли йилларда тузилган учала девонига 1491 йилда дебоча ёзган. Шуниси характерлики, дебочаларда тарих санъатини қўллайди ва девонларининг тузилган йилларини аниқ кўрсатади.

Жомийнинг биринчи девони «Фотиҳат уш-шабоб»га 10 варақдан иборат дебоча ёзилган. Дебоча ҳамду наът билан бошланади. Сўнгра шоир йиллар давомида рисола ва маснавий китоблари, ижод дафтарлари, қасида ва газаллардан тарқоқ девонлар жамланганлиги тўғрисида сўзлайди. Пайғамбар ҳижратига 900 йил тўлишига уч йилча вақт қолганда, яъни 897/1491 йилда Навоийнинг таклифи билан уч девонини бир жилда жамланганлиги ва биргаликда уларни «Фотиҳат уш-шабоб» («Ёшликнинг бошланиши»), «Воситат ул-икд» («Дур шодаси ўрталиғи»), «Хотимат ул-ҳаёт» («Ҳаёт яқунлари») деб аталганлиги ҳақида маълумот беради: «... дар ин воло аз таърихи ҳижрати набавия то такмили миата тосиа се сол беш боқи намондааст, муҳиб ва мўътақиди дарवेशон, балки маҳбуб ва мўтақиди эшон

Низомул-миллати вад-дин Амир ҳиммати шариф бар он овардааст, ки давовини қасоид ва ғазалиётро ки адади он ба се расидааст дар яки жилд фароҳам оварда ва чун се мағзи тозаи писта дар як пӯст парварда, аз ин фақир истидҳои он кард, ки ҳар як ба исми хос самти ихтисос гирад ва аз васмати ибҳом ва ишгирик сурати истихлос пазирад, ложа-рам ба мулоҳазаи авқоти вуқушон девони аввал ки дар авони жавони ва авоили замони амну ба вуқуъ пайваста ба «Фотиҳат уш-шабоб» иттиҳом меёбад ва девони сони ки дар авосити укуди айёми зиндагони интизом ёфта ба «Воситат ул-иқд» номзад мешавад ва девони солис ки дар авохири ҳаёт оғози тартиби он шудааст ба «Хотимат ул-ҳаёт» мавсум мегардад». (Таржимаси: Бу вақтларда ҳижрий (йил ҳисобида) тўққиз юзга тўлиштига уч йилдан ортиқ қолмаган (яъни 1491 йил) эди, дарвешлар дўсти ва мухлиси, балки улар дўст туган ва ихлос қўйган. (миллат ва диннинг қондаси) Алишер ўзининг шарафли ҳимматини кўрсатиб, сони учта етишган қасида ва ғазаллар девонини учта тоза писта мағзи бир пӯст ичида парвариш тошганидек, бир жилдга бириктирилса ва ҳар бириси бир исм билан номланса, бу билан дудмоллик аралашлик туҳматидан халос бўлинса, деб мендан илтимос қилди. Бинобарин, яратилиш вақтлари мулоҳазаси билан биринчи девон йигитлик пайтларида, тинчлик ва омонлик замони аввалларида юзага келганлигидан «Фотиҳат уш-шабоб» («Ёшликнинг бошланиши») деб аталди. Иккинчи девон тирикчилик кунлари машаққатларнинг ўрталарида тартиб тошганидан «Воситат ул-иқд» («Дур шодаси ўрталиғи») деб номланди. Учинчи девон ҳаёт охирида тузилганидан «Хотимат ул-ҳаёт» (Ҳаёт якунлари) деб исм берилди).

Сўнгра Жомий ўзининг шеърят, шоирларнинг жамиятда туган ўрни ҳақидаги адабий-эстетик қарашларини баён қилади. Бу фикрларни шоир кўпроқ Хусрав Деҳлавий каби Қуръон оятлари билан изоҳлашга, далиллашга интилади. Кейинги ўринларда ўз таҳаллусининг икки жиҳати ҳақида гапирди. Яъни, шоир ўзининг Жом вилоятида таваллуд тошганлиги ва Жом вилоятининг шайхулисломи Аҳмади Жом туфайли ўз шеърларида Жомий таҳаллусини қўлланганлигини сўзлайди.

Дебоча сўнгида тарих ёзиб, девоннинг тузилган йилини

кўрсатади. Ушбу тарихдан маълум бўлишича, девон 884/1478-1479 йилларда тартиб берилган.

Жомийнинг «Воситат ул-иқд» ва «Хотимат ул-ҳаёт» девонларига ёзилган дебочалар 2-3 варақдан иборат бўлиб, улар ҳажман жуда ихчамдир. Шоир бу дебочаларда ҳамду наъздан сўнг шеърларини тўшлаб девон тузганлиги, девонларнинг қачон тартиб берилганлиги ва ундаги шеърларнинг ҳажми ҳақида маълумот беради. Аслида Жомийнинг «Фотиҳат уш-шабоб» девонига ёзган дебочаси муқаддимавий характерга эга бўлиб, қолган икки девонга дебоча ёзишнинг зарурияти йўқ эди. Лекин шоир ҳар бир девоннинг тузилган вақти ва ундаги шеърларнинг ҳажмини баён қилишни лозим топган кўринади.

Умуман, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий девонларига ёзилган дебочаларида ҳам бу икки ижодкор ўртасидаги улкан дўстлик ва ижодий ҳамкорликнинг ажойиб қирралари ўз аксини топган. Шу боис дебочаларда келтирилган маълумотларни тадқиқ қилиш ҳар икки шоирнинг ҳаёт ва ижод йўлинигина эмас, балки ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги адабий-маданий алоқалар тарихини ёритишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдураҳмон Джамӣ. Три дивана. Критический текст и предисловие Аълоҳон Афсаҳзода. Главная редакция восточной литературы, 1978.
2. Алишер Навоий. «Бадоеъ ул-бидоя» Мукаммал асарлар тўшлами. 20 томлик. 1-том. —Т.: Фан, 1987.
3. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўшлами. 20 томлик. 15-том. —Т.: Фан. 1999.

ҚАЙЮМИЙ ТАЗКИРАСИДА ЖОМИЙ ЗИКРИ

Маълумки, тазкирачилик анъанаси минг йиллик тарихга эга бўлиб, дастлаб Абумансур ас-Саолибий араб тилида тазкира ёзган бўлса, форс-тожик тилидаги илк тазкира Муҳаммад Авфий Бухорийнинг «Лубоб ул-албоб» («Асосларнинг асоси») асаридир. Тарихий воқеалари сабабли яқин икки аср тўхтаб қолган тазкирачилик XV асрда Навоийнинг шогирди Давлатшоҳ Самарқандий томонидан яратилган «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар зикри») асари билан қайтадан тикланди.

Ҳазрати Алишер Навоий тазкирачиликни янги босқичга кўтарди, яъни «Мажолис ун-нафоис» («Ўзал мажлислар») асарида замондош адиблар ҳақида ҳам тазкиралар яратиш мумкинлигини ва бу энг мақбул усул эканлигини исботлаб берди.

Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг Шайх Саъдий Шерозий қишмига минсуб ахлоқий мавзудаги «Бўстон» ва «Гулистон» асарларида жавобан ўғли Зиёвуддин Юсуфга бағишлаб 1487 йилда ёзилган «Баҳористон» асарининг 7-равзасини ҳам ҳақиқий маънода тазкира дейиш мумкин. Чунки асарнинг ушбу бобида 39 та шоир тўғрисида қизиқарли маълумотлар берилган.

Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққир ул-аҳбоб» («Дўстлар зикри»), Мутрибийнинг «Тазкират ул-шуаро», Фазлий Намангонийнинг «Мажмуаи шоирон» («Шоирлар тўплами»), Аҳмад Табибийнинг Муҳаммад Раҳимхон — Феруз саройидаги 30 шоирнинг ижоди тўғрисидаги тазкираларида Навоий анъаналари муваффақиятли давом эттирилган.

XX асрда ҳам тазкиралар ёзилган бўлиб, улар ҳақида кейинги йилларда яратилган тадқиқотлар орқали маълумотларга эга бўламиз. Адабиётшунос олима Сайёра Самандарова 1996 йилда ҳимоя қилган «XX ўзбек тазкиралари» номли тадқиқотида Хоразм адабий муҳити ҳақида маълум

мот берувчи Ҳасанмурод Лафасийнинг 1948 йилда ёзиб тугалланган «Хива шоирларининг таржимаи ҳолиари» асарини ва қўқонлик адабиётшунос олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатжон домулла Қайюмовнинг ўзбек шоирлари ҳақида 1960 йилда ёзиб тугалланган «Тазкираи Қайюмий» асарини тадқиқ этди ва биринчи марта илмий истифодага олиб кирди.

Пўлатжон домулла 1956 йилда форс-тожик шоирлари ҳақидаги «Тазкират уш-шуаро» номли яна бир тазкирасини ёзиб тугаллаган экан. Муаллиф бу тазкирасига кирган шоирлар ҳақидаги маълумотларни туркиялик машҳур лугатшунос олим Шамсиддин Сомийнинг 6 жилдлик «Қомус ул-аълум» асаридан териб олдим, деб таъкидласа-да, бошқа тазкира ва тарихий асарлардан ҳам кенг фойдалангани сезилиб туради.

Пўлатжон домулла Қайюмий ушбу тазкирасини тузар экан, машҳур шоирларга алоҳида ҳурмат-эътибор билан қараган ва улар ҳақида батафсил маълумот беришга интилган. Жумладан, Абу Абдулло Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Саъдий Шерозий, Абу Али ибн Сино ҳамда Жомий тўғрисида келтирилган маълумотлар жуда салмоқлидир. Айрим шоирлар тўғрисида бор-йўғи бир-икки жумла билан чекланган муаллиф машҳур ижодкорлар ҳақида икки-уч саҳифада, ҳатто ундан ҳам ортиқ маълумот беради. Абдурахмон Жомий ҳақидаги маълумотлар ҳам деярли мукамал бўлиб, қўлёзманинг 56-58 саҳифаларини банд этган.

Муаллиф шоир ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Жомий – бу киши форс шоирларининг пешвоси ва машҳурларидан бўлиб, Хуросонга қарашли Жом номли қасабага яқин жойдаги Харжурд қишлоғида туғилмиш эди. Бу кишининг отаси Исфаҳонга яқин Зардушт қишлоғидандур. (Таъкидлар бизники – С. М.)

Номи Мавлоно Нуриддин Абдурахмон бўлиб, ҳижрий ила 817 (м. 1414) йилда туғилиб эди. Отасининг номи Мавлоно Муҳаммад эди.

Жомий Ҳирот шаҳрида олий маълумот олмиш эди. Улуми фанний ва улуми адабиёт, тарих, улуми арабийада буюк маҳорат касб этмишдур. Сўнгра ўшал замоннинг машҳур шайхларидан Баҳоуддин Нақшбанднинг Ҳиротдаги халифаси Мавлоно Саъидин Қошғарий (кейинчалик

Жомий шу кишининг қизига уйланган¹ — С. М.)га бориб мурид бўлубдур.

Жомийнинг бошданоқ табиати шеъриси зиёда бўлуб, шеърлар ёзар эди. Талабалик вақтидаёқ назму насрида бир қанча китоблар ёзмиш эди. Оз вақт ичинда шухрати ҳар томонга ёйилмиш эди. Ҳар томондаги адиблар, шоирлар бу кишини кўргали зиёратта кела бошладилар. Бу вақтда Ҳиротнинг подишоҳи теурийлардан Абу Саид Мирзо эди. Бу ҳам Жомийга ҳурмат кўрсатмиш эди.

Бундан кейин Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам Жомийга мухлис эди. Вазири аъзам Алишер Навоий Жомийнинг ишончли дўсти эди. Туркия султони Муҳаммад Соний Жомийнинг ғойибона муҳибби бўлиб, Жомийни кўришга мароқ этиб, ҳузурига чақирмиш эди. Жомий қабул этиб йўлга чиқиб эди. Кўниё шаҳрига борганда Муҳаммад Сонийнинг вафот хабари эшитилди. Жомий жанубга томон бурилиб, Ҳижозга йўл солди. Адоий ҳаж этиб Ҳиротга қайтди. Бу вақтда Жомийнинг шухрати ҳамма ёққа таралиб бўлмиш эди. Олим, шоир, буюк шайх бўлиб танилган эди.

Ҳижрий ила 898 (м. 1492) йилда 81 ёшинда Ҳиротда вафот этди. Навоий жазонасинда бўлмишдир. Шаҳардан четроқдаги маҳобатли файзосор хонақоҳ Шайх Саъиддин Қошғарийнинг мазор жойига дафн этилмишдир. Бу зотнинг қолдирмиш асарлари...» деб жами 42 та асарининг номини келтиради².

«Мана шу асарларнинг эгаси бўлиб, Мавлавий Жомий аталур. Форсийча ва арабча асарлари бўлиб, туркча ҳам ёзган нарсалари кўринадур.

Банда шуд Жомий гуломат ҳамчу Афлотун шавад,
Асрагил, ё сақлагил, ё сот, ё бергил жавоб».

Умуман олганда, Қайюмий Жомий асарлари ҳақида деярли тўлиқ маълумотга эга бўлган. Агар Алишер Навоий Абдурахмон Жомийга бағишланган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида устозининг 38 та асарининг номини санаб ўтган бўлса, Жомий девонларининг танқидий матнини яратган машҳур тожикистонлик шарқшунос олим проф. Афсаҳзод 46 та асари номини келтирган. Агар биз Жомийнинг «Ҳафт авранг» деб аталган «Хамса»сига кирган би-

ринчи достони «Силсилат уз-заҳаб» 3 та дафтардан иборат эканлигини ва проф. Афсаҳзод бу дафтарларни алоҳида асарлар сифатида рўйхатига киритилганлигини ҳисобга олсак, Қайюмий улуғ шоирнинг ҳамма асарларидан хабардор бўлган дея оламиз.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш керакки, «Тазкират уш-шуаро»да шоирнинг муаммога бағишланган тўртта рисо-ласидан иккитаси, яъни «Рисолаи Мугавассит» («Ўрта рисо-ла») ва «Рисолаи асғар» («Жажжи рисола») ҳамда учта девони бор, деб таъкидлангани ҳолда, бу девонларнинг номлари келтирилмаган. Аксинча, Навоий тилга олмаган «Рисолаи савол ва жавоби Ҳиндустон», «Шарҳи қофия», «Шарҳи Мифтоҳул – ғайб», «Шарҳи ояти фойои фориҳ-бун» каби асарларнинг номларини зикр этган. Бу асарлар-нинг номлари проф. Афсаҳзод томонидан тайёрланган Жомий девонлари нашрида ҳам мавжуд.

Шунингдек, бошқа тарихий манбаларда шоир туғил-ган манзил сифатида Жом шаҳри тилга олинади. Қайюмий эса Жомийни ана шу Жом қасабасига яқин жойдаги Хар-журд қишлоғида, отасини эса Исфаҳонга яқин Зардушт қишлоғида туғилган деб аниқлик киритади (Таъкидлар бизники – М. С.)

Аmmo Қайюмийнинг «Тазкират уш-шуаро» асарида му-нозарали ўринлар ҳам бор: масалан, муаллиф Жомийнинг туркий ва арабий тилда ижод қилган деб таъкидлайди. Араб тилида ижод қилганлиги аниқ бўлмаса ҳам, проф. Афсаҳзод-нинг таъкидлашича, Жомий ўғли Зиёвуддин Юсуфга ба-ғишлаб араб тили грамматикасига оид асар ёзган. Жомий-нинг бу асари XIX асргача эски мактабларда асосий дарс-лик сифатида қўлланилиб келинган экан.

Шоирнинг туркий тилда ижод қилганлиги ҳақидаги фикрлар анчайин мунозаралидир. Академик Азиз Пўлато-вич Қажомов «Сино» журналининг 2002 йил 7-сонида бо-силган «Зулпинсонайн Жомий» номли мақоласида 1940 йилда Жомийнинг туркий ғазаллари сифатида эълон қилинган уч ғазал ва бу ғазалларга боғлаган мухаммаслар ҳақида баҳс юритади ҳамда ушбу мақола мунозара сифа-тида чоп қилинаётганлигини таъкидлаб ўтади. Бизнингча бу фикрларга янги тадқиқотлар натижасида аниқлик ки-ритилса ажаб эмас.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Қайюмий ўз тазкирасида яна бир Жомий таҳаллусли шоир ҳақида ҳам маълумот берган. «Жомий II — бу киши форс шоирларидан бўлуб, шул Жом қарйасидандур. Бу киши диний олимлардан бўлуб, Шайхул-ислом Жомий деб машхур эди. Номи Мавлоно Аҳмаддур. Буюк шайхлардан эди. Ҳижрий ила 526 (м. 1131-1132) йилда вафот этмишдур. Демак бу киши Абдурахмон Жомийдан олдин ўтмишдур.

Яна Зиндапил Аҳмад Жомий деган киши бор экани кўринадур. Аниқланмади». (Аҳмад Жомий ҳақида проф. Ҳ. Ҳомидийнинг «Тасаввуф алломалари» китобида маълумот берилган).

Алишер Навоий «Мукаммал асарлар тўплами»ни тувчилар 13-томда берилган «Изоҳ ва таржималар»да. «Ҳазрати шайх ул-исломий Аҳмади Жомий — Абу Наср ибни Абул Ҳасан (туғ. 1049, Жом. — ваф. 1141, ўша шаҳар) олим, мугасаввиф шоир, Аҳмади Жомий номи билан машхур. Лақаби Зиндапил (тирик фил) ёки Жандапил бўлиб, бу ном билан ҳам кенг таниқли бўлган»³.

Пўлатжон домулла Қайюмий Аҳмади Жомий вафот этган йилни ноаниқ кўрсатган.

Алишер Навоий эса «Фарҳод ва Ширин» достонидаги муқаддимада устози Мавлоно Жомийни Зиндапил деб атайти:

Ики пил ўлса Хусрав ё Низомий,
Эрур юз пил чоғлиғ пил Жомий.

Муҳаббат жоми дурдошоми улдур,
Ҳамоно Зинда пили Жомий улдур.

Кўруб сармаст жоми ваҳдат они,
Демишлар Зинда пили Ҳазрат они⁴.

Бундан кўринадики, Абдурахмон Жомийнинг ҳам Зиндапил деган лақаби ёки унвони бўлган ёки Навоий ҳарикки шоирнинг Жомда туғилганлиги учун Зиндапил деб атаган.

Хулоса қилиб айтганда, Пўлатжон домулла Қайюмийнинг «Тазкират ул-шуаро» асарида Жомий ҳақида келтирилган маълумотлар кенг қамровли ва салмоқлиги би-

лан ажралиб туради ҳамда форс-тожик адабиётини, хусусан, Жомий ижодини ўрганишда қимматли манбалардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. —Т.: Фан. 1999. 15-том. 186-бет.
2. Қайюмий. «Тазкират уш-шуаро». Қўлёзма, «В» нусхаси. 83-бет.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. —Т.: Фан. 13-том. 239-бет.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. —Т.: Фан. 1999. 15-том. 63-бет.

ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА ЖОМИЙ ОБРАЗИ

Абдурахмон Жомий илм-фаннинг турли соҳаларини теран билган улуғ олим, билимдон маданият арбоби, шоир ва дostonнавис бўлиш баробарида серқирра ҳамда мураккаб ижодида инсонпарварликни ёқлаб, унинг зидди бўлган ғайриинсоний интилишларни қоралаган. Унинг юксак маҳорат билан яратилган асарлари таъсири ўз даврида ҳамда замонлар оша элга манзур бўлиб келган ва шундай бўлиб келажак. Мана шу ёрқин сиймо билан буюк шоиримиз, ғазал мулкининг султони Алишер Навоий гоят яқин дўст бўлган. Ораларидаги йигирма етти ёш фарқ ҳам уларнинг бир-бирларини гоят ҳурмат қилишларига монелик қилмаган. Улар кўплаб ижтимоий-сиёсий, адабий-фалсафий, эстетик масалаларда ҳамфикр, сирдош ва маслаҳатдош, машаққатли ижодда эса кўмакдош бўлишган. Бир-бирларига нисбатан ҳам устозлик, ҳам шогирдлик бурчини ўташ баробарида ҳамкорликда элулус дардини чекканлар.

Ҳар иккала шоирнинг асосий мавзулари халқпарварлик, гуманизм, одамийликни улуғлаш, ёвузлик ва жаҳолатни қоралаш, яхшилик ва адолатни мадҳ этиш, инсоний муҳаббатни куйлаш, инсон ҳис-туйғуларини ифодалаш бўлган. Шунинг учун ҳам Навоий ижод масалалари, ижтимоий-сиёсий муаммолар юзасидан Жомийга маслаҳат учун мурожаат қилса, Жомий ўз битикларини Навоийга ўқиш учун берар, ижоди ва фаолиятини синчковлик билан кузатар эди. Жомий ўғитларидан Навоий астойдил севиниб, уларни бажону дил қабул қилганидек, Навоийнинг истак ва таклифларидан Жомий ҳам мамнун бўлган. Бу ҳол нафақат макон ва замон бирлиги, балки эстетик идеаллар муштараклиги билан ҳам изоҳланади.

Шунинг учун бўлса керак, Ойбекнинг «Навоий» (1944), Барот Бойқобиловнинг «Навоийнома» (1981-1992), Омон Мухторнинг «Ишқ аҳли» (2002) тарихий биографик ро-

манларида XV аср ҳаёти, халқ орзу-интилишлари Навоий образи билан боғлиқ тарихий-ҳаётий воқеалар тасвирида давр руҳини, қаҳрамон кечинмаларини ҳаққоний ифода-лаш мақсадида у ёки бу даражада Жомий ҳақида ҳам тўхта-линади. Бизнингча, ушбу романларда акс этган Абдурах-мон Жомий тимсолини қиёсий-тарихий йўсинда кузатиш мақсадга мувофиқдир.

Ойбек қаламига мансуб «Навоий» романида бош қаҳра-мон биографияси объектив-тарихий жараён оқими билан боғлаб тасвирланади. Гарчанд носир давр моҳияти ва ру-ҳини беришда маърифат ва жаҳолат курашини кескин қут-блантириб ифодалаган, ўзининг томонлардан бирини ёқла-шини яширмаган бўлса-да, қаҳрамонлар характерини, уларнинг идеалиги мувофиқ тарзда динамик тарзда ри-вожлантира олди.

Романнинг биринчи, ўн иккинчи, ўн олтинчи, йигир-ма иккинчи, йигирма учинчи ва ўттиз биринчи бобларида Жомий хусусида сўз боради. Асарнинг биринчи бобида руҳида санъат ишқи жўш ўрган камтарин ва олийжаноб киши ҳолвафуруш Мавлоно Туробий дўкончасида Ҳирот-нинг «Гавҳаршод» мадрасаси муллачалари Зайниддин ва Султонмурод даврасида Абдурахмон Жомий ҳақида эсла-нади. Устоз ғазалларининг севиб ўқилиши, сўфиёна ғазал-ларининг машҳурлиги Ҳиротнинг шоирлар юрти эканли-гини тасдиқлашга хизмат қилади. Ана шу шуаро шаҳрига Самарқанддан Алишер Навоийнинг ташриф буюриши ха-бар тарзида берилса-да, мазкур ташриф қалам аҳли давра-сида хушнудлик билан қабул қилинади.

Ўн иккинчи бобда Маждиддин парвоначи ва Низомул-мулк кирдикорларидан безган «Ярани авж олдирмасдан кесиб ташлаш» ҳақидаги маслаҳатлари Ҳусайн Бойқаро то-монидан лоқайд қабул қилиниб, пайсалга солинганидан руҳан эзилган Навоий Саъдиддин Қошғарий мазорида маскан тутган донгдор шайх ҳузурига ташриф буюради. Олтмиш ёшларга кирган бўлса-да, ҳали тегик Жомий кўзла-ридаги донишмандлик, муомаласидаги самимият, юз ифо-дасидаги шодлик, характериға хом камтарин-камсукумлик — зоҳирий оддийлик ва ботиний маънавий қудрат ишо-нарли чизилади.

Бир-бирининг дийдорига муштоқ кўнгиллар талпиниши

руёби учун тез-тез имкон йўқлигидан узрхоҳлик қилган Навоийни хижолатдан қутқармоқчи бўлган Жомий:

«Узрингизни тангри ҳам қабул қилур, наинки, биз каби зарраи хок! Элга холисандиллю хизмат қилимоқ инсонни комилнинг ишидир. Бу нав заҳмат — машаққатлар аслида фароғатдир», — дейди (165-бет). Навоий давлатда рўй бераётган тартибсизликлардан, ҳақсизликлардан ражиганида устоз:

«Сизнинг элга муҳаббатингизнинг тоза гуллари кўрмоқдамиз. Эмди эл, улусга фаровон меваларини кўрмоқ насиб бўлсин. Ҳар нав мушкилот бўлса, подшоҳга айтмоқ лозим», — дейди (165-бет).

Келтирилган парча Жомийнинг эътиқоди, комил инсон ва давлатни бошқариш ҳақидаги концепциясини ифодалаши, суҳбатдошини руҳлантира билиши, маънавий қудратини юқтира олишини изоҳлаши жиҳатидан характерлидир. Зеро шахсиятларидаги маънавий кучларнинг бойлиги бу икки шоирни ўзаро боғлаган риштадир. Суҳбатнинг жонли, илиқ ва самимий кечмиши ҳам шундан. Ойбек ифода бадиати ҳам алҳида эътибор билан қарайди. «Шоирларнинг фалсафий суҳбатлари эртақдай жонли, рангдор оқарди», — деб ёзади носир (166-бет).

Маълумки, Жомий Навоийнинг ўзбекча:

Очмагай эрдинг жамолинг олам аро кошки,
Солмагай эрдинг бари оламда ғавго кошки, —

матлаъи билан бошланувчи ғазалига назира қилиб шу қофия, шу радиф ва шу вазнда форсча ушбу матлаъи билан ғазал яратган:

Дидаме дийдори он дилдори раъно кошки,
Дийда равшан кардаме аз хоки он по кошки.

Ойбек оқ кўнгил Жомийнинг холис бир шайхгина эмас, шогирдларига меҳрибон устоз, ўзбек тилига ҳурмати юксак зиёли, Навоийнинг шоирлик иқтидорига ишонган маърифатпарвар эканлигини тасвирлашда бундай тарихий далиллардан ўринли фойдаланади. Бу ғазални Навоий назаридан ўтказиш, унга манзур қилиш тилагидаги Жомий ҳолати тасвирга эътибор берайлик:

— «Мир, сиз кўнгил дарёйингиздан бир дурри бебаҳо

чиқарибсиз, халқ орасида бисёр шухратга сазовор бўлибди. Уни биз ҳам татаббуъ этдик ва бу услубда бир нима ёзмоққа ҳаракат қилдик. Кўринг, шояд мақбул бўлмай» (166-бет), деб Навоийни ортиқча уринтирмаслик тилагида атайлаб кўчириб қўйган нусхасини тақдим этган Жомий батартиблиги ҳам амалий сабоқ вазифасини ўтайди. Ойбек масаланинг ана шу жиҳатинигина эътиборда тутмай, Жомий нутқини мумтоз наср услубига мувофиқлаштиришга ҳам алоҳида аҳамият билан қараган. Ўз навбатида устоз Жомий Навоийнинг тарихда ўтган машҳур шайхларнинг ҳаётлари, фикрлари, маслаклари ва уларга доир афсоналарни тўплаб алоҳида асар ёзиш ҳақидаги таклифини мамнуният билан қабул қилади. Шубҳасиз, бу ўринда ўз «Нафаҳот ул-унс» ҳақида боради. Тасаввуф тарихини ўрганишда бутунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этувчи мазкур асарнинг Навоий томонидан айрим тўлдиришлар билан «Насойим ул-муҳаббат» номида туркий тилга таржима қилинганлиги ҳам ҳар иккала шоирнинг дилида ундаги ғоялар кўп вақтлар жо бўлганлигини кўрсатади. Тасаввуфий бу мулоқот романда жонли диалоглар орқали эмас, балки муаллиф баёни орқали шунчаки ахборот тарзида берилади.

Ун олтинчи бобда Марвга подшоҳ қошига жўнаш олди-дан қадрдон дўстлари, яқинларидан ажралаётганидан ич-ичидан ачиниб, уларнинг илтифоту меҳридан руҳи енгил тортиб йўлга отланган Навоий сафар олди-дан хайрлашиш учун Жомий ҳузурига боради. Устоз мазкур сафардан хабар топган, девондаги бўғиқ муҳитда Навоийнинг қийна-лаётганлигини ҳис этса ҳам қалбидаги сўфиёна табиати-нинг бутун эътиқоди билан ҳақиқат ва адолат ғалабасига ишонади. Шу боис ҳам Навоийни халқ ва давлат манфаат-лари учун ишлаш, иқтисодию закосини шунга сарфлашга ундайди. Унинг кўнглидаги сукут ва хилватга бўлган ишти-ёқни маъқулламайди:

«Амри подшоҳ, итоат этмоқ бир вазифадир. Раъиятнинг бахт ва саодатига хизмат қилмоқ — Худо йўлига хизмат билан баробардур. Иншоолло ҳақиқат душмаларини, зулмкор-ларни мағлуб қилурсиз. Биз ҳам бу йўлнинг мудофаасига ҳам-и-ша тайёр турурмиз» (211-212-бетлар). Зеро, у қалб ва тафак-кур эркинлиги муқаллас эканлигини теран англади. Наво-ийнинг табиатан дарвешсифатлиги уни сиёсат майдонидаги

муаммолардан чарчатиши, маънавий завқларга тўла ўз муҳи- тига кўнгли талпиниши руҳиятида кучли чайқалишларни ву- жудга келтиришини теран англаб эди. Шунга қарамасдан иб- олатдан адолатни афзал билиб, давр жароҳатларига малҳам бўлув- чи, шифо банишқовчи киши сифатида Навоийни алоҳида ҳур- мат ва муҳаббатга сазовор деб билади.

Жомий унга «Баҳр ул-Асрор» қасидасини беради. Наво- ий бир гал устоз ҳузурида Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёйн Аброр» асарини ҳаддан зиёд мақтаб хато қилганлигини ту- шуниб етади. Ваҳоланки, ўшанда сукут қилган Жомий кам- тарлик туфайлигина фикр билдирмаган экан. Романда ўша адашиш янги бир асарнинг яратилишига хизмат қилгани, хижолатпазлик ва адабий таъсир натижасида Навоийнинг учқур ўй-хаёллари, кўнглида туғилган «Тухфат ул-афкор»- нинг фикр чўғи, байтларнинг шоир иймон-эътиқодига му- вофиқлиги жараёнларига алоҳида диққат қаратилади. Бу эса Ойбек ҳар иккала шоир кайфияти, руҳининг моҳиятини тушунганлигини кўрсатади.

Марв йўлида Жомийга ёзилган мактубда «Баҳр ул-Аб- рор» юқори тақдирланган. Илк байт мактубга илова қили- ниб, янги асар ёзиш қарори ҳақида устоз фикрини би- лишга иштиёқмандлигини қайд этган Навоий номани дар- ҳол Ҳиротга жўнатади (215-бет).

Романнинг йигирма иккинчи бобида воқеалар Астро- бодга кўчади. Ойбек Навоий «Хазойин ул-маоний» девони хронологиясининг нисбий эканлиги ҳақидаги фикрни ил- гари суради. Унинг бу фикрлари кейинчалик Ҳамид Су- лаймоновнинг текстологик текширишлари асосида тасдиқ- ланди. Муҳими, романда умрни тўрт фаслга бўлиб, ёзил- миш нарсаларни шунга мувофиқ тартиблашни ҳазрат Жо- мий гоят мақбул кўрганлиги ҳақида сўз боради (273-бет). Қаҳрамон тилидан айтилган бу фикр тарихий ҳақиқатга тўла мувофиқ келади. Ҳиротдан йироқда, дилда андуҳ би- лан яшаётганига қарамай Навоий Жомийнинг кўрсатма- ларига қатъий амал қилади. Ўз умрининг ҳар лаҳзасидан унумли фойдаланади. Ижодга саъй-гайрат қилишдан чар- чамайди, истеъдодларни авайлаб тарбиялайди.

Йигирма учинчи бобда Мажиддин, Шаҳобиддин каби жоҳил кимсалар илм-санъат аҳли, жумладан, ҳазрат Жо- мийнинг Навоийга чуқур ҳурмат билан боғланганлигидан

ташвишга тушадилар (297-бет). Чунки Навоий халқ ўртасидаги обрў ва эътиборининг ортиб бориши унинг Астрободдан марказга қайтишига боис бўлиши мумкин эди.

Ойбек Навоий табиатининг сонсиз жиловларини китобхон кўз ўнгида тажассумлантиришга уринар экан, устоз биринчи бобда фикр-туйғулари буткул ижодга йўналтирилган шоир қиёфасини чизади. Айниқса, бемор Жомийнинг хаста ҳолидан кўнгли алланечук бузилган ташвишли сезилар залвори остида қийналаётган ҳолатларга эътибор қаратилиши характерлидир. У устоз Жомий ҳаётининг сўнгги дамларида ҳам ҳузурда бўлиб, унинг ўғли Зиёуддин Юсуф бошини ота меҳрибонлиги билан силайди. Соҳиби аза сифатида азиз дўсти, самимий маслаҳатчиси, меҳрибон ҳамдарди учун мотам тутади. Дафн маросимини катта тантана билан ўтказиб, ўлимнинг еттинчи куни минглаб халққа хотира оши беради. «Хамсат ул-мутаҳаййирин»да бу маърака дўсти вафотига йил тўлиши муносабати билан ўтказилганлиги қайд қилинган.

Шубҳасиз, бадий ҳақиқат тарихий ҳақиқат билан айнан мувофиқ бўлишини талаб қилиш дуруст эмас. Муҳими, Ойбек Навоийнинг устоз ва дўст ўлимини чуқур қайғуизтироб билан қаршилагани, Жомий вафотидан кейин қалбида қандайдир бир танҳолик, ўксиклик сезганлигини англаган. Романда бу қайфият — ҳолатларни ишончли тасвирлай олган (367-368-бетлар).

«Навоий» романининг ўттиз олтинчи бобида «Муҳокамат ул-луғатайн» асарини ёзаётган шоир ҳаёлан кўз ўнгида устоз Жомийни жонлантиради. Мавлоно Жомий ўзбек шоирига офарин ўқиб, унинг елкасини қоқади. Ойбек бу лаҳза тасвирини берар экан, шоирона ифодадан тийила олмайди: «Юрагида шоирлик денгизи чайқаларди», — деб ёзади (434-бет).

Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихида ўчмас из қолдирган тарихий шахслар ҳаёти ва ижоди ҳақида асар яратиш эзгу нияти билан қўлига қалам олган Барот Бойқобилов узоқ изланишлар, кузатишлардан кейин 1981-1992 йилларда «Нотинч Хуросон» (1985), «Шукуҳли карвон» (1981), «Сокин Хуросон» (1992), «Қонли Хуросон» (1992) асарларини ўз ичига олган «Навоийнома» шеърый романини чоп эттирди.

Шеърый романда Шарафиддин Али Яздий, Мавлонов

Лутфий, Мирзо Улугбек, Абдурахмон Жомий, Беҳзод, Паҳлавон Муҳаммад, Саййид Ҳасан Ардашер ва бошқа илмфан, адабиёт-санъат намоёндаларининг образларини учратамиз. «Сокин Хуросон» бўлимида Навоийнинг «Хамса» ёзиш истагини Жомийга айтиши, устознинг бу ниятни маъқуллаши ҳақида сўз боради. Шунингдек, Саййид Ҳасан Ардашер вафоти муносабати билан берухсат Ҳиротга келган Навоий шоҳ истагига биноан тезда Астрободга қайтади. Сафар олди-дан у Жомий билан учрашиб, хайрлашади. Романда оғир бемор Жомийнинг қазо қилиши, Навоий унинг қabri устига мақбара қурдириб, «Хамсат ул-мутаҳаййирин»ни ёзиши воқеалари қайд қилинади.

Бизнингча, Барот Бойқобилов шеърый романда жонли ва ҳаётый бўлган тўлақонли образлар ярата олмайди. Асар сюжетида муаллифнинг даъвати билангина ҳаракат қилувчи Жомий образидагина эмас, аксарият қахрамонларда табиий динамика тақчиллиги сезилади. Асарда образлар ҳаракати ва руҳий кечинмаларини баён қилиш кучли. Талқин уйғунлигига эриша олмаслик, яъни эстетик тамойилга амал қилмаслик, романий тафаккур миқёсининг етарлича эмаслиги яққол сезилади. Романда ижодкорнинг соф ҳаётый, ҳиссий таассуротлари етишмайди. Бунинг оқибатида образлар қалбида кечган изтиробли туйғу-туғёнлар курашни — руҳий психологизм етарлича акс этмайди. Образлар романда тарихий шахе сифатидагина ҳаракат қилишади. Яна ҳам туғрироғи шунчаки қайд этилади, холос.

Демак, Барот Бойқобилов Навоий ва Жомий ўртасидаги маънавий-руҳий яқинликни ҳам, Жомийнинг ижтимоий-адабий ҳаётдаги ўрнини ҳам етарлича акс эттира олмайди. Бир сўз билан айтганда, муаллиф образларнинг юксак бадиий умумлашмасини ярата олмаган.

«Ишқ аҳли» романи Омон Мухторнинг Алишер Навоийни қандай тушуниш, тасаввур этиш ва англаш ҳақидаги янгича изланиш ва кузатишлари асосига қурилган. Бош образни шоирнинг ижоди орқали яратишни кўзлаган мухтасар роман романтик ва реалистик мотивлар бағридан шахсий индивидуал ва ижтимоий муаммоларга жавоб излайди. Ижод психологиясига аҳамият қаратиб тарихийлик ва бадииятни узвий тугаштира олади. Ана шу танланган

услугага биноан асосий эътибор Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро муносабатларига қаратилади.

Бироқ романда Навоийнинг ўй-хаёллари табиийлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилган. Улуғ шоир Жомийдек беғараз-беминнат, азиз ва жўмард, кўнгли пок инсон билан бўлган суҳбат-мулоқотларини ҳам хотирлайди. Таассуфки, тасвир жараёнида баёнчилик етакчилик қилади (39-бет).

Кўринадики, ўзбек бадиий насрида Абдурахмон Жомий образини мустақил асар доирасида яратишга интилиш бўлмаган. Макон ва замон бирлиги, эстетик идеалларидаги муштарақлик, инсоний меҳр-муҳаббат бир-бирига узвий боғланганлиги учун Навоий ҳақида яратилган романлардагина Жомий образига қисман мурожаат қилинган.

Кузатилган учала асар турли авлодга, ҳар хил иқтидор ва салоҳиятга эга бўлган адиблар томонидан XX асрнинг 50-йилларидан XXI аср бошларигача бўлган эллик етти йиллик даврдан дунё юзини кўрган. Шу боисдан, ҳам уларга бир хил мезонлардан ёндашиб бўлмайди. Қолаверса, ҳар битта романнинг кўзлаган мақсади, услуби каби масалаларга ҳам аҳамият бериш лозим.

Бироқ ҳар иккала шоир кайфияти, руҳининг моҳиятини тушуниш, ишонарли ифодалашда Ойбек юксак маъқеда туришини эътироф этишга тўғри келади. У ўз даври ижтимоий-адабий талабларига мувофиқ романда ижтимоий муаммоларни бирмунча қабариқ тасвирласа-да, характерлар динамикасининг эстетик идеал моҳиятига муганосиблигини назардан қочирмаган. Айнан ўша табиий динамика — образларнинг жонли ҳаракати Б. Бойқобилов романида етишмайди. Теран ҳис қилмасдан, юракдан кечирмасдан асар ёзиш на тафаккур миёқсини етарлича таъминлай олади, на руҳий психологизмни юзага чиқаради. Баёнчилик тарихий қайд қилиш сари етакловчи қиёсий-эмоционал таассурот уйғотмайдиган қусурлардан биридир.

Шубҳасиз, Абдурахмон Жомий ижоди, ибратли ҳаёти алоҳида бадиий асарларга мавзу бўла олади. Унинг умминсонийликка йўғрилган гуманизми кўплаб ижодкорлар қалбига илҳом бағишлашга ишонамиз.

ПУРШУКУҶ АНЖУМАНДАГИ НУТҚ

Академик Фафур Гулом Абдурахмон Жомий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан Қобул шаҳрида ўтказилган халқаро олий анжуманда (1964 йил) «Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон ибн Аҳмад Жомий» мавзусида нутқ сўзлаган эди. «Мен Шарқ шоириман. Шунинг учун Шарқ классикларининг ҳаммаси менинг хеш-ақраболарим», — деб ифтихор этган шоир беқиёс фарзандлик муҳаббати ва шавқига тўлиб, тўлқинланиб сўзлайди: «Ҳали бешикда ётар эканман, онам Ҳофиз, Жомий, Навоий ва Фузулий газалларидан хониш қилиб, мени аллаларди. Табиийки, уларнинг асарлари она сути билан бирга қонимга сингиб, жисму руҳимга сайқал берарди», — деб ўзининг мумтоз адабий мерос ва анъаналар руҳида тарбияланганлигини таъкидлайди.

Жомий ижодий меросининг қудрати, нозик-таъбликдаги буюклик хислати, инсоний фалсафаси «забардаст карвонларни ҳансиратиб қўювчи» жилд-жилд асарларидаги ранго-ранглик, юксак санъаткорлик ва теран ботиний мазмунни чуқур ҳис этган Фафур Гулом ундан шеърий маҳорат сирларини ўрганган. «...Мен ҳамиша унинг тавсифи ва таърифи андишасидаман, унинг устодлиги олдида ўз шоирлигимни ожиз деб биламан», — дея эътироф этади. Бу шунчаки кутаринкилик билан айтилган мадҳ бўлмай, балки Жомий даҳосининг мавжуд васфларидан қониқиш сезмаган, унинг беқиёс қўламини англаб етган, шу манбадан маънавий-руҳий мадад олган XX аср ўзбек файласуф шоирининг қалб амри билан айтилган дил сўзлари эди.

Фафур Гулом маъруза муқаддимасидаги таъриф ва эътирофларга Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асаридан олинган қуйидаги фикр билан яқун ясайди: «Муллонинг жаноби андин олийроқдирким, таърифка эҳтиёжи бўлмай».

Маърузачи шундан кейин «XV аср адабиёти ва санъати

осмонида қўш офтоб» Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўзаро муносабатлари мисолида умуман Жомий ва ўзбек адабиёти масалаласи хусусида тўхталади. Ғафур Ғулом бадиий адабиётдаги устоз-шоғирдлик анъанаси, зултинсонайнлик фониди Жомий ва Навоий яратган асарларнинг манбалари, фалсафий асослари, халқ ижодидан озиқланишига диққат қаратади. Бу улғу зотлар яқин муносабатлар илдизларини икки қардош халқ ўртасидаги ажралмас дўстлик, ўзаро ҳурмат ва муҳаббат, ҳамдардлик ва ҳамкорлик заминида униб, кучга тўлган самимий қардошлик муносабатлари, орзу-истаклари яқинлиги, интилиш ва олий мақсадлар бирлигида кўради.

Давр тарихий шароитига мувожаат қилиб замонлар-ни қийслаш услуби Ғафур Ғуломнинг ушбу нутқида ҳам кузатилади. Бадиий адабиётдаги икки тиллилик тамойили Хуросоннинг этник таркибини форсийғўй ва туркийғўй халқлар ташкил қилганлиги, зултинсонайнлик иккала халқ ижодкорларининг ўзаро яқин муносабатларини таъминланганлигини айрим мисоллар асосида эслаб ўтади. Мавлоно Лутфий ва Жомий дўстона ижодий муносабатлари Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасига таяниб асосланади. Ораларида йигирма етти ёш фарқ борлигига қарамасдан Жомий ва Навоий ўртасида бўлган самимий дўстлик ва ижодий ҳамкорликка бунинг монелик қилмаганлиги хусусида сўзлар экан, Ғ. Ғулом: «У шундай дўстлик эдики, жаҳон адабиёти тарихида унинг назири кам топилади», — дейди.

Маърузачи Навоий ва Жомий яқин муносабатлари 873 ҳижрий (м. 1469) йилда бошланиб, ҳижрий 881-882 (м. 1477-1478) йилдан кейин янада мустақамланганлигини қайд этади. Агар биринчи сана Навоийнинг муҳрдорлик масъулиятли вазифасига тайинланганлиги, иккинчиси эса Навоийнинг Абдурахмон Жомий бошчилигидаги нақшбандия тариқатини қабул қилиши билан боғлиқлигини эсласак, ижтимоий, диний-тасаввуфий ва адабий ҳамкорликка боис сабаблар тўғри изоҳланганлиги ойдинлашади. Ғ. Ғулом келтирган далиллар Жомий ва Навоий ўртасидаги кўпқиррали ва узоқ муддатли дўстлик муносабатларининг шакли, ифодаси билан боғлиқ қизиқарли лавҳаларни кенгроқ, аниқроқ тасаввур этиш, ишончли тарзда кўрсатиш имконини беради.

Улар ўртасида ижодий ҳамкорликнинг вужудга келиши-ни Ғ. Фулом ҳар иккала шоирнинг дунёқараши, ғоявий-эстетик тамойилларидаги яқинлик, шоирнинг бурчи ва адабиёт-санъатнинг вазифаларини тушунишдаги ўхшашлик, идеалларидаги монандликда кўради. Жомий ўтит ва маслаҳатларининг Навоий томонидан бажону дил қабул қилингани, Навоийнинг истак-таклифларидан Жомий мамнун бўлгани «Хамсат ул-мутаҳаййирин» сингари самимий дўст хотирасига бағишланган махсус асардаги тарихий фактлар асосида кўрсатилади. Навоий устозни «алар» деб эҳтиром билан эъзозласа, ўзи ҳақида сўзлаганида «фақир» дея камтарона мақомда туради. Жомий ғазалларининг «Фотиҳат уш-шабоб», «Воситат ул-уқд», «Хотимат ул-ҳаёт» қабилда уч девонга бўлиниши Навоийнинг таклифига кўра бўлганидек, «Хазоин ул-маоний»даги девонларнинг ҳар бири «бир исм била мумтоз» ҳар қайсиси «бир лақаб била жилвасоз» бўлиши Жомийнинг таклифига мувофиқ бўлган. Бир-бирининг маслаҳату кўрсатмаларига зўр ҳур-мат, ўткир зеҳн, улкан қобилият, бемисл истеъдодларига эътирофни кўрган Ғ. Фулом уларни «бири-бирига устоз, бир-бирига шогирд» деб баҳолайди.

Ғафур Фулом Жомийнинг «Сибҳат ул-аброр» достони хотимасидаги Навоий ҳақидаги мулоҳазалари, мактубларидаги эҳтироми, «Юсуф ва Зулайхо» достони хотимасидаги шоирнинг фаҳму идроки, ижод фаолияти-даги мардоналик ва шердиллик ҳақидаги тасвирлар баёни, «Лайли ва Мажнун» достони муқаддимасидаги мадҳлар, шунингдек, «Ҳафт авранг» достонларининг сўнггиси «Хирадномаи Искандарий»даги юксак баҳоларга таяниб фикр юргизади. Шу тарзда Жомий Навоийнинг инсоний хислатларидан зўр қониқиш ҳамда руҳ олгани, ижодини юксак баҳолаганлигини ишончли далиллайди.

Айни пайтда маърузачи Алишер Навоийнинг эътирофларига таяниб «Хамса»ни: «Назар солди, очиб варақ бар варақ» танишиб чиққанлиги, таҳсину дуолар қилганлигига асосланиб, Жомий Навоий «Хамса»си тилини тушунган, деб бемалол айта оламиз, — деган хулосага келади. Навоийнинг айрим туркона ғазалларига қофия, радиф ва вазни тўла сақлаган ҳолда Жомийнинг форсча назира боғлаганлиги далилини келтирган Ғ. Фулом устознинг ғазал-

ни тушунмасдан туриб унга назира боғламаслиги тайин эканлигини алоҳида уқтиради. Чамаси бу билан ҳам қаноатланмайди шекилли Е. Э. Бертельснинг ҳақли эътирофини ҳам келтиради: «Жомий ўзи ўқиб чиқмаган бўлса, Навоий «Хамса»сига бу қадар юқори баҳо беришдан ўзини сақлар эди». Шу тариқа Жомийнинг ўзбек тили ва адабиётига бўлган катта ҳурмати, дўстона муносабатини келтириб чиқаради.

Нафур Фулом бу икки шоир тез-тез ҳамнишин бўлиб, маслаҳатлашиб, ижодий фикр алмашиб турганлигини Жомий «Ҳафт авранг» дostonлари устида қизгин ишлаётган бир даврда, Навоийни ҳам «Хамса» ёзишга руҳлантиргани, ижодий ишни тугатган ҳамано Навоийнинг устоз фикрини олишга ошиққанлиги билан қувватлайди.

Маърузачи Алишер Навоий «Хамса»сининг биринчи, тўртинчи ва бешинчи дostonлари дебочаларида Жомийнинг аксарият асарлари ўз даври шеърляти ва илмининг энг гузал намуналари сифатида баҳоланганлигини эслатади. Шунингдек, «Хамса»га кирган дostonларда беистисно тарзда Жомий мадҳига махсус боблар ажратиб, унинг буюк шоир, улуғ инсон сифатида баҳоланганлигини алоҳида таъкидлайди.

Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб» сингари кўпгина машҳур асарлари, лирик меросида Жомий номининг ҳурмат ва самимият билан тилга олиниши Ф. Фуломнинг синчков нигоҳидан четда қолмайди. У «Нафаҳот ул-унс», «Чиҳил ҳадис» таржималаридаги айрим тўлдиришлар, мазкур асарларнинг аҳамиятини алоҳида қайд этади. «Хамсат ул-мутаҳаййирин» ва бир қанча қасида-тарихлар яратилиши нафақат Навоийнинг Жомий даҳоси ва олийжаноб фазилатларини абадийлаштириши, балки том маъноси-ла Жомийнинг Шарқ адабиёти тарихида буюк ва ёрқин сиймоларидан бири бўлганлигини кўрсатади.

«Уларнинг ижодхонаси бир-биридан жур оларди», — дея таъкидлаган Ф. Фулом Жомий ва Навоий ўртасидаги мустаҳкам ижодий ҳамкорлик, инсоний яқинликни назарда тутди.

Алишер Навоийнинг устозга бўлган чексиз ҳурмати ифодаланган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарига алоҳида тўхталган Ф. Фулом ундаги ноёб факт ва далилларнинг қиммати

юксак баҳолайди. «Шарқ адабиётида биринчи бўлиб Навоий Жомий ижодиётининг улуғворлигини ҳис этди», — деганида маърузачи тўла ҳақ эди. Асарнинг ёзилиш тарихи, таркибий тузилиши ҳақида қисқача тўхталгач, Ғ. Ғулом улуғ дўстликдан дарак берувчи айрим лавҳаларга мурожаат этади. Жумладан, Навоий томонидан Жомийга юборилган тўхфаларда ахлоқий юксакликни, азиз ва муътабар инсонга ҳурмат ва муҳаббатни кўради. Шеъринг мактубларда томонларнинг эҳтиромга тўла қалбини ҳис этади. Жомий адабий меросини кўшигна ўзбек шоирлари, жумладан, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Мунис, Оғаҳий, Муқимийлар учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилганлигидан сўзлаган нотик мазкур фикрни қувватлаш учун «Бобурнома»да Жомий номи катта эҳтиром билан тилга олингани, XIX асрнинг машҳур шоири Оғаҳий «Юсуф ва Зулайхо», «Саломон ва Абсол» асарларини таржима қилганлигини далил сифатида келтиради. Шунингдек, Тошкентдаги Ғуломия матбаасида «Ҳафт авранг», «Шарҳи Мулло», «Баҳористон» асарларининг тўлиқ ҳолда нашр этилганлиги (1914 йил)ни қайд этади. Ғ. Э. Бертельснинг Жомий ҳақидаги монографияси, Ш. Шомухаммедовнинг «Жомий» рисоласи, П. Шамсиевнинг «Жомий ва Навоий» китоби, Беруний номидаги шарқшунослик институти томонидан тайёрланган Жомийнинг қўлёзмалари каталоги, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси томонидан нашр этилган «Рисолаи мусиқий» асарлари, Душанбе ва Москва шаҳарларида нашрга ҳозирланган бир неча жилдлик Жомий асарлари юбилейга армуғон эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Илмий анжуман ташкилотчиларига Ғафур Ғулом Мавлоно Жомийнинг Навоийга ёзган мактублари-дастхатидан олинган фотонусхулардан бир нечтасини, «Рисолаи мусиқий» асарининг Ўзбекистонда нашр этилган нусхасини камоли хушвақтлик билан тақдим этади. Жомийнинг номини Ҳомер, Фирдавсий, Низомий, Навоий каби жаҳон адабиёти тарихидаги улкан сиймолар қаторида санайди. Пуршукўх анжуман минбаридан туриб: «Жомий фақат бир миллатга хос шоир бўлмай, барча инсониятга дахлдор шоирдир. Биз ўзбеклар ҳам Жомийни ўз шоиримиз деб биламиз», — деб ифтихор этади.

Ғафур Ғулом Жомий асарларининг кенг тарзда тадқиқ этилиши, тарғиб қилиниши, муборак номининг абадийлаш-

тирилиши халқлар дўстлиги ва осойишталикка хизмат қилади, инсоннинг маънавий-эстетик камолотини таъминлайди, деб билади.

Ғафур Ғулом маърузасида кўпроқ эътибор Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий муносабатлари мазмунига қаратилган, публицистик пафос кучли, ўзаро ижодий ҳамкорликнинг бутун боблари батафсил тасвирланмаганлиги анжуман минбарига мўлжалланганлиги билан изоҳланади. Шунга қарамасдан 70-йиллар адабиётшунослиги даражасидан, адабиёт-санъат олдида турган вазифалар кўлаמידан келиб чиқилса, нутқнинг кенг ва теран мазмуни тадқиқотчининг салоҳиятидан, изланувчанлиги-ю, асосли шарҳларидан, иқтидори ва энг муҳими Жомийга эҳтиромидан гувоҳлик беради.

Жомий ижодини теран ўрганиш ва тарғиб қилишга рағбат билдирилган пуршукуҳ анжуманда сўзланган нутқ орадан рошпа-роса қирқ йил ўтганига қарамасдан ўз қимматини тўла сақлаб келаётганлигини сири ҳам ана шунда бўлса ажаб эмас.

«ЖОМИ ЖАМДУРУР СИНҚОН САФОЛИ»

Алишер Навоий ижодида Абдурахмон Жомий васфининг катта ўрин тутиши маълум. Агар Алишер Навоий «Хамса», «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат» каби асарларида Жомий ҳақида айрим боблар битган бўлса, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» тўлалитича «васфи васфга сигмас» ва «таърифи таърифга рост келмас»¹ улуғ инсонга бағишланган. Шоир «Тухфат ул-афкор» ва «Арбаъин»да, шунингдек, «Хазойин ул-маоний» ва «Девони Фоний»га кирган бир қатор шеърларида ҳам Жомий номини чексиз ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади.

Алишер Навоий улуғ устоз таърифида сўз юритар экан, ранг-баранг тасвирий воситаларга мурожаат қилади. Аммо шундай бўлса ҳам улар орасида кўпинча жом ва жом билан боғлиқ сўз ва иборалар етакчи ўрин тутди: сафо жомининг софий ошоми², муҳаббат жоми дурд ошоми, ваҳдат жомининг сармасти³, маоний жомининг ринди софий ошоми⁴.

Жомий таърифида жом тимсолининг етакчи ўрин тутиши тасодифий эмас. Чунки жом ва Жомий сўзлари ўзаро шаклдош бўлиб, шоир улар ёрдамида чиройли сўз ўйинлари: тажнис ва ийҳом санъатининг бетакрор ва сержило намуналарини яратган. Бироқ жом ва Жомий фақат шаклдош сўзларгина эмас. Алишер Навоий қаламининг мўжизали қудрати билан жом мазмунан ҳам Жомий тимсолига ғоят мос тушиб, унинг баркамол маънавий оламини мукамал акс эттирувчи бетакрор поэтик тимсолга айланган. Бинобарин, жомнинг Навоий ижодидаги маъноларидан хабардор бўлмасдан туриб, Абдурахмон Жомийнинг улуғвор сиймосини равшан тасаввур қилиш қийин.

Шоирнинг «Фавойид ул-кибар» девонидан унинг «Қазалда уч киши тавридул ул навъ, Ким андин яхши йўқ

назм эҳтимоли» деб бошланувчи машҳур қитъаси ўрин олган. Ушбу қитъада, маълумки, форсий тилдаги адабиётнинг Алишер Навоий устоз деб билган уч улуг шоири: Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийлар васф этилган. Алишер Навоий Хусрав Деҳлавийни «мўъжаз нафаслиқ Ринди Шероз» деб атайд:

Бири мўъжаз баёнлиқ Соҳири Ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли.
Бири Исо нафаслиқ Ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи.
Абдураҳмон Жомий эса бундай таърифланган:
Бири қудсий асарлиқ Орифи Жом,
Ки жоми Жамдурур синган сафоли⁵.

Абдураҳмон Жомийнинг юксак маънавий камолоти ихчам, аммо шу билан бирга, ғоят ёрқин ифода этилган мазкур байтдаги асосий тимсол ҳам жом, жомнинг икки тури, аниқроғи: жоми Жам ва синган сафол.

Авалло, биринчи миера ҳақида. Унда бир неча изоҳталаб сўз бор: «қудсий», «асар» ва «ориф». «Қудсий» сўзига «Навоий асарлари луғати»да «нокликка мансуб» деб изоҳ берилган⁶. Бироқ бу изоҳ етарли эмас, чунки «қудсий» сўзида «илоҳийлик» маъноси ҳам мавжуд, бинобарин, бу сўзни «илоҳий покликка мансуб» деб тушуниш лозим. «Асар» сўзининг «аломат, нишон, таъсир, из, белги» деган маънолари бор⁷. «Ориф»ва «ирфон эгаси» деганидир. Сўфиёна истилоҳда «ирфон» Аллоҳнинг Зот ва сифоти, яширин сир-асрорлари ҳақидаги билимларни англатса, ана шу билимларни мушоҳада ва мукошафа, ҳол ва илҳом йўли билан эгаллаган солиқ ориф деб аталади. Энди байтнинг биринчи мисрасини шундай изоҳласа бўлади: Бири илоҳий поклик тимсоли бўлган Жомлик орифдир.

Иккинчи мисрадаги Жоми Жам Жамшиднинг жоми деган маъно англатади. Жамшид пешдодийлар сулоласига мансуб Эрон шоҳларидан бири бўлиб, Жамшид ҳақида Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асарида шундай ҳикоя қилади: «Чун салтанат-қа ўлтурди, жаҳон мулкин адл ва дод била тузди. Ва ҳусну жамолда дилша-

зир ва фазлу камолда беназир эрди. Қариб ихтироълар қилди»³. Жамшид қилган «ғариб ихтироълар»дан бири унинг жомидир. Ҳикоя қилишларича, Жамшиднинг хазинасида олгиндан ясалган бир жом бўлиб, тоза май билан тўла бу жомда оламда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар, унинг кишилар кўзидан яширин сир-асрорлари худди кўзгудагидай акс этар, унга назар солган киши бир зумда олам ҳодисаларидан хабардор бўлар экан. Ана шу мўъжизавий жом жоми Жам деб аталган. Жоми Жам Навоий ижодида жоми гетинамо ва жоми жаҳонбин тарзида ҳам учрайди.

Синган сафолга келсак, лойдан ясалган ҳар қандай идиш сафол дейилади. Сафолнинг бир-икки ўринда май тўлдирилган кўза эканлиги ҳисобга олинмаса⁴, Навоий синган сафол деганда асосан синиқ коса ёки унинг бир бўлагини назарда тутади. Навоий ғазалиётида синган сафолнинг итларинг синган сафоли тарзидаги яна бир кўриши ҳам мавжуд.

Жоми Жам ва синган сафол Навоий асарларида бирга-лиқда қўлланиб, кўпинча бир-бирига зид қўйилувчи поэтик тимсоллардир. «Наводир уш-шабоб» девонидаги 12-ғазалдан олинган қуйидаги байтда ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин:

Ишқ дайри базмининг синган сафоли ичра май
Ким ичар, Жамшид жомин танламас, ҳиммат анга.

Кимки ишқ майхонаси базмининг синган сафолидан май ичадиган бўлса, — дейди шоир, — шундай улуғ ҳиммат эгасига айланадики, у ишқ майхонасининг синган сафолини Жамшиднинг жомига алмашгирмайди. «Фавойид ул-кибар»га киритилган 581-ғазалнинг қуйидаги байтида ҳам шу фикр мужассам:

Эмас майхонанинг синган сафоли дурдидек, ичсам
Агар жоми Жам ичра Хизр суйидин зилол ўлғай.

Агар жоми Жамдан Хизр суви, яъни оби ҳайвон зилолини ичсам ҳам, — дейди лирик қаҳрамон, — у майхона синган сафолидаги дурд — май қумидек бўлолмайди.

Ҳар икки байтда ҳам синган сафол Жами Жамга; дурд, яъни синган сафол тубига чўкиб қолган май куйқуми эса Жамшид жомидаги майга қарама-қарши қуйилган. Шоирнинг таъкидлашича, синган сафол Жамшид жомидан, синган сафолдан ичилган май дурди эса Жами Жамнинг майидан афзал. Шунинг учун, қуйидаги байтда айтилганидек, май дурдини ичиш учун бир синиқ сафолни қўлга киритган киши Жамшиднинг жомини тиламаслиги лозим:

Синуқ сафолки, май дурдин ичкали топсанг,
Қабул айламагил жами салтанат Жамдин (ФК, 515)¹⁰.

Чунки, қуйидаги байтнинг мазмунидан маълум бўлишича, жами Жам — шоҳлик ва салтанат рамзи бўлса, синган сафол гадоликдан нишона:

Қошимда жами Жаму салтанатча бор ўрни,
Сафол алимда харобот аро гадо кўрсам (БВ, 419).

Агар майхона ичра ўзимни қўлида сафол тутган гадо ҳолида кўрсам, — дейди шоир, — менинг учун сафол Жамшиднинг жами, майхона эса унинг салтанатича бор.

Жами Жам ва синган сафол тимсолларининг бундай талқини Навоийнинг комил инсон ҳақидаги фалсафаси билан боғлиқ. Улуғ шоирнинг уқтиришича, инсоннинг инсонлигидан мақсад Ҳақнинг васли бўлиб, инсон бу дунёга келар экан, Ҳақ васлига етишиш учун тинимсиз интилиши лозим. Ҳақ васлига етишиш учун эса кўнгилга Ҳақ ишқини жой айлаш, Ҳақдан ўзга нарсалардан кўнгил узиш даркор. Ана шундай инсонгина инсон деб аталишга лойиқ, акс ҳолда, у инсон деган номга ҳам номуносиб

Улуғ шоирнинг комил инсон ҳақидаги фалсафасининг бир қирраси унинг шоҳлик ва гадоликка муносабатида ҳам намоён бўлган. Шоирнинг фикрича, шоҳлик инсонни комиллик эмас, тубанлик сари етаклайди, чунки шоҳлик дунё молига: тожу тахт, салтанат ва бойликка муҳаббатдир. Комилликнинг ҳақиқий йўли — гадолик. Гадолик эса, шоҳликдан фарқли ўлароқ, тожу тахтга интилиш эмас, балки

уни тарк этиш, салганат ва ҳашаматга муҳаббат эмас, балки уни рад этиш, дунё молига рағбат эмас, балки кўнгилни ишқ ва маърифатнинг хазинасига айлантиришдир. Гадолик шундай улуғ саодатки, шоир бир ғазалида таъкидлаганидек, унинг қаршисида шоҳлик тожу тахти ҳам арзимас нарса:

Эй Навоий, сидқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса бу давлатни топмас подшоҳ (ҚС, 561).

Шунинг учун ҳам Навоийнинг лирик қаҳрамони Жамшиднинг жоми билан эмас, гадолик тимсоли бўлган синиқ сафол билан фахрланади:

Итларнинг синган сафоли тушкач илгимга, кўнгул
Онча фахр эттики, жоми бирла Жамшид этмагай (НШ, 630).

Шундай қилиб, синган сафол гадолик, жоми Жамшоҳлик, ўз навбатида гадолик комиллик, шоҳлик эса ноқислик рамзидир. Яъни: синган сафол – гадо – комиллик; жоми Жам – шоҳ – ноқислик.

Бироқ гадолик ва шоҳлик синган сафол ва жоми Жам тимсолларининг Жомий таърифида кўзда тутилган маъноси эмас. Агар шундай дейдиган бўлсак, Жомийнинг гадолиги шоҳликка айланган деган хулоса келиб чиқадики, бундай талқин Жомий ҳақидаги ҳаётий ҳақиқатга ҳам, Жомий сиймосининг навоӣёна тасвирига ҳам зиддир. Бинобарин, жоми Жам ва синган сафолнинг шоҳлик ва гадоликдан ўзгача маънолари ҳам бўлиши лозим. Бу жиҳатдан қуйидаги байт диққатни ўзига тортади:

Синуқ сафол ила вайрон аро гадо Жам эрур,
Ул анга жому бу Жамшид боғлаган авранг (НШ, 336).

Байтда синиқ сафол ва жоми Жам тимсоллари аввалги байтлардан бошқачароқ тарзда талқин қилинган: гарчи улар орасида шоҳлик ва гадолик зиддияти маълум даражада сезилиб турса ҳам, улар орасида зиддиятдан кўра ўхшашлик кучлироқ. Байтда таъкидланишича, харобот ичидаги гадо шоҳ Жамшид билан баробар: агар унинг синиқ сафоли жоми Жам бўлса, харобот – тахти Жамшид.

«Наводир уш-шабоб»дан ўрин олган 394-ғазалда шоир бу фикрни кучли ҳайрат ва ҳаяжон билан баён қилади:

Эй хушо муғ дайриким, бордур анинг атрофида
Ҳар синуқ сойил Жаму синган сафоли жоми Жам.

Муғ дайри қандай ажойиб жойки, — деб хитоб қилади шоир, — унинг атрофидаги ҳар бир синиқ гадо — Жамшид, унинг қўлидаги синиқ сафол эса — жоми Жамшид!

Мазкур байтларнинг мазмунидан шундай хулоса чиқариш мумкин: жоми Жамшид мартабада синган сафолдан аълороқ! Агар шундай бўлмаганда эди, синиқ сафол жоми Жамга ташбеҳ қилинмаган бўлар эди. Бундай хулоса Навоийнинг шоҳлик ва гадолик ҳақидаги қарашларига зиддай, шоҳлик гадоликдан устун қўйилгандай туюлади, чунки юқорида кўрилганидек, синиқ сафол — гадолик, жоми Жам эса — шоҳлик рамзи. Бироқ «Қаройиб ус-сиғар»дан келтирилган қуйидаги байтдан маълум бўладики, мазкур байтлардаги синиқ сафол ва жоми Жам аввалги байтлардаги синиқ сафол ва жоми Жам эмас:

Муфлис эрдим, май қилиб синган сафолим жоми Жам,
Хотирим вайронасин худ ганжи Қорун қилди-ло (ҚС, 441).

Гарчи ушбу байтда ҳам синган сафол гадолик, жоми Жам шоҳлик тимсоли бўлса ҳам, бироқ гадолик аввалги байтлардаги сингари комиллик, шоҳлик эса ноқислик рамзи эмас. Синган сафол ва жоми Жам мазмунон бир-бири билан ўрин алмашган: жоми Жам — комиллик, синган сафол эса — ноқислик тимсолига айланган. Яъни: синган сафол — гадолик — ноқислик; жоми Жам — шоҳлик — комиллик.

Синган сафол ва жоми Жам тимсолларининг мазкур маъноларини Жомий таърифига татбиқ этиб кўрамиз. Мисра шундай маъно касб этади: Жомийнинг гадолиги шоҳликка айланган. Бироқ бу фикр қанчалик тўғри бўлмасин, у ўта қуруқ ва мавҳум бўлиб, Жомий тасвирини ҳам, тимсоллар бадииятини ҳам хиралаштириб қўяди. Синган сафол ва жоми Жамнинг маъно сирларини ечишга сўнгги байтда келтирилган май мавҳуми ёрдам бериши мумкин: Мен бир гадо эдим, — дейди лирик қаҳрамон байтда, — май синган сафолимни жоми Жамга, хотирим вайронаси-

ни эса Қоруннинг ганжига айлантирди. Демак, синган сафол май таъсирида жоми Жамга айланган.

Синган сафолнинг май таъсирида жоми Жамга айланиши Навоийнинг «Ашрақат мин акси шамсил-коси анвор ул-ҳидо» мисраси билан бошланувчи машхур ғазалида ҳам баён қилинган:

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синган сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо (ҚС, 1).

Демак, май шундай ажойиб нарсаки, у бир синиқ сафолга қуйилса, синиқ сафол жоми гетинамога, ундан май ичган гадо эса Жамшидга айланади. Бошқача қилиб айтганда, май кишини комил инсон даражасига кўтарди. Албатта, май ҳам, у билан боғлиқ бўлган синган сафол ва жоми гетинамо ҳам, шоҳ ва гадо сингари сўфиёна истилоҳ. «Миръоти ушшоқ» деб аталувчи сўфиёна истилоҳлар изоҳли луғатида айтилишича, май — илоҳий тажалли, яъни Ҳақ жамолининг живаси, жом эса — илоҳий жамол жилва қиладиган жой¹. Навоий бир байтида жом маъносига аниқлик киритиб, шундай деб ёзади:

Истарам кўзгуда кўрсам ёр аксин бир нафас,
Соқидё, майким, эрур ишқ аҳлининг кўзгуси жом (ҚС, 338).

Демак, жом — ишқ аҳли учун ёр акси кўринадиган кўзгу. Жоми Жам ҳам — жом. Шунинг учун ўйлаш мумкинки, жоми Жам ҳам — ёр жамоли жилва қиладиган кўзгу. Улуғ шоир бошқа бир байтида жоми Жам тушунчасига яна бир аниқлик киритади:

Кўнгул — жоми жаҳонбиндур, тўло қил соф май бирла,
Ки солғай акс неким бўлса аҳволи жаҳон анда (НШ, 25).

Мазмуни: Кўнгул — жоми жаҳонбин, уни соф май билан тўлдирмоқ лозимки, ана ўшанда жаҳонда қандай аҳвол бўлса, ҳаммаси унда акс этади. Энди жоми Жам ёки байтда айтилганидай жоми жаҳонбинни шундай таърифлаш мумкин: Жоми Жам бугун жаҳонни, унда бўлган ва бўладиган воқеа-ҳодисаларни худди кўзгудагидай ўзида акс эттирадиган кўнгилдир. Бундай кўнгил комил инсоннинг

кўнгли. Ҳақиқатан ҳам, ваҳдат мақомига етишиб, илоҳий маърифат билан лиммо-лим тўлган кўнгил бутун оламни ўзида акс эттирадиган кўзгуга айланади.

Синган сафолга келадиган бўлсак, мавжуд сўфиёна истилоҳлар бу тимсол ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Шундай бўлиши ҳам маълум даражада табиий. Чунки синган сафол Навоийнинг ўз ихтироси бўлиб, агар форс-тожик адабиётида бўлмаса, ўзбек адабиётида Навоийдан бошқа бирор ўзбек шоирининг ижодида учрамайди. Бинобарин, синган сафолнинг мазмуний мундарижаси ҳақида шоир асарларининг таҳлили орқалигина бирор хулосага келиш мумкин.

Сафол ҳам май ичиладиган жомнинг бир тури бўлганлигидан ўйлаш мумкинки, у ҳам илоҳий жамол жилва қиладиган ўзига хос бир кўзгу, ўз навбатида эса кўнгил. Аммо, жоми Жам ҳам кўнгил экан, қайсидир жиҳати билан синган сафол жоми Жамдан фарқ қилиши лозим. Бу жиҳатдан жоми Жам ва синган сафол билан бирга келиб, уларга мос тушадиган май турлари алоҳида аҳамиятга эга. Юқоридаги байтда кўрдикки, кўнгил — жоми жаҳонбин, аммо у жаҳонбин бўлиши учун уни соф май билан тўлдириб лозим, ана ўшанда дунё аҳволи унда кўзгудагидай акс этади. Маълум бўладикки, жоми Жамнинг жуфти — соф май. Синган сафолнинг жуфти эса дурд — май лойқаси ёки лойқа май:

Сафоли дайр дурдидин севундим,
Не тонг қилса гадони жоми Жам шод (НШ, 93).

Соф май ҳам, лойқа май ҳам сўфиёна истилоҳда илоҳий тажалли бўлса ҳам, уларнинг бир-биридан фарқи бор: соф май сифотий тажаллий бўлиб, сифотий тажаллий Ҳақ етти зотий сифатининг кўнгилда жилва қилишидирки, бу даражага етишиб учун солиқ фоний бўлиши лозим¹². Май лойқаси эса осорий тажаллий бўлиб, осорий тажаллий илоҳий жамолнинг мулк олами, яъни биз яшаб турган олам ашёларида жилва қилишидир¹³. Соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, соф май ва май лойқаси илоҳий тажаллийнинг икки кўриниши — икки босқичи бўлиб, соф май илоҳий жамолнинг

олами аъло — юксак оламда, лойқа май эса илоҳий жамолнинг олами суфло — қуйи оламда жилва қилишидир. Бундан шундай хулоса қилиш мумкин: синган сафол — зоҳирий оламга хос ҳусн жилваланган кўнгил.

Шундай қилиб, синган сафол дунё муҳаббати билан хираланган, жоми Жам эса дунё муҳаббатидан покланган кўнгил рамзидир. Айни чоғда, синган сафол комилликнинг аввали бўлса, жоми Жам унинг ниҳояси. Бошқача қилиб айтганда, синиқ сафол тариқат йўлига кирган толибнинг, жоми Жам эса Ҳақиқатта етишган орифнинг кўнглидир.

Жоми Жам ва синган сафол тимсолларининг мазкур истилоҳий маъноларидан келиб чиқиб, Жомий ҳақидаги байтнинг маъносини шундай ифодалаш мумкин: Бири илоҳий поклик тимсоли бўлган жомлик ориф бўлиб, унинг Ҳақ жамолининг жилвагоҳига айланган кўнгли фоний дунё иллатларидан покланиб, бутун оламни ўзида акс эттирадиган кўзгуга айланган.

Синган сафол ва жоми Жам ғоят сермаъно тимсоллардир. Уларни гадо ва шоҳ деб ҳам, толиб ва ориф, хира ва пок кўнгил деб ҳам, шу билан бирга, Навоий асарларида етакчи ўрин тутувчи ишқнинг икки тури: ишқи мажозий ва ишқи ҳақиқий деб ҳам айтиш мумкин. У ҳолда байтнинг яна бир талқини юзага келади: Бири илоҳий поклик тимсоли бўлган жомлик ориф бўлиб, унинг мажозий ишқи ҳақиқий ишққа айланган!

Синган сафол ва жоми Жам тимсолларининг Жомий таҳаллуси билан санъаткорона боғланганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш жоиз. Маълумки, жом ҳам Жомий туғилган жойнинг, ҳам май идипининг номи. Байтда жомнинг ҳар икки маъноси ҳам назарда тутилган: 1) жомлик ориф; 2) жомнинг орфи, яъни билимдони. Агар жомнинг кўнгил эканлиги назарда тутилса, Жомий кўнгил орифи деган маъно келиб чиқадики, бу ҳам айни ҳақиқат. Бу ҳолда байтнинг мазмуни яна ҳам қуюқлашади: Бири — илоҳий поклик тимсоли бўлган кўнгил орифи: унинг илоҳий ҳусннинг жилвагоҳига айланган кўнгли фоний дунёнинг чиркинликларидан покланиб, бутун оламни ўзида акс эттирадиган кўзгуга айланган.

Алишер Навоий мазкур қитъасида уч устозга уч фазилят: Хисравга хос мўъжизабаёнлик, Ҳофизга хос исонафаслик ва Жомийга хос орифлик ўз ижодида жамланганлиги ва бу фазилятлар асарларида кўзгудай жилваланиб туришини айтади. Бу фикрнинг ёрқин исботини келтирилган байтнинг ўзида ҳам кўриш мумкин. Байтда Жомий тимсоли шундай мўъжиза-баёнлик, шундай исонафаслик ва шундай орифлик билан яратилганки, кўз олдимизда унинг мукамал сиймоси: тарикат мақомларидан бир-бир кўтарилиб, Ҳақ васлига етишган, кўнгли маърифат хазинасига айланиб, ундан инсониятга нур ва сафо таралаётган Комил инсон сиймоси гавдаланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Хамса. –Т.: ФА нашриёти. 1960. 159-бет.
2. Ўша жойда. 31-32-бетлар.
3. Ўша жойда. 159-бет.
4. Ўша жойда. 350-бет.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 6-жилд. –Т.: Фан. 1990. 516-бет.
6. Навоий асарлари луғати. –Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. 744-бет.
7. Навоий асар луғати. 60-бет.
8. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 16-жилд. –Т.: Фан, 2000. 199-бет.
9. Хусусан, Навоийнинг машҳур «Харобот аро кирдим ошуфта ҳол» таржеъбандида синган сафол кўза тарзида учрайди.
10. Бундан сўнг девонларнинг бош ҳарфлари ва ғазалнинг девондаги тартиб рақамини кўрсатиш билан чекланамиз
11. Миръоти ушшоқ, //Бертель Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. –М.: Наука. ГРВЛ. 1965. с. 142, 173.
12. Миръоти ушшоқ, 173-бет.
13. Миръоти ушшоқ, 148-бет.

«ХАМСА» МУҚАДДИМОТЛАРИДА ЖОМИЙ СИЙМОСИ

Абдурахмон Жомий билан Алишер Навоийнинг барчани лол қолдирган дўстона муносабатлари, адабий мулоқотлари ҳақидаги муҳим маълумотлар, энг аввало, уларнинг ўз асарларида акс этган. Бир жиҳатдан анъана деб баҳолаш мумкин бўлган бу эътирофлар аслида самимий ва чексиз муҳаббатнинг гўзал намоёнишидир.

Жомий наздида Навоий бетакрор истеъдод соҳиби, халқпарвар инсон, иқтидорли мурид ва шогирд бўлса, Навоий учун Жомий бир идеал — комиллик тимсоли эди. Шу сабабли Алишер Навоий деярли ҳар бир асарида Жомий ҳақида бирор сўз айтишни истайди, унинг васфини адоғига етказолмайди. Асарларидан махсус боблар ажратади, ҳатто бутун бир китобини у зотга бағишлайди. Бироқ барибир у зотни таърифга сиғдиrolмаслигини, унинг тавсифи тугамаслигини англайди. Шунинг учун бўлса керак, «Ҳайрат ул-аброр» достонида Жомий мадҳини: «васфга сиғмас ва таърифга рост келмас. », — деб бошлайди.

«Хамса» дostonларининг ҳар бирида анъанавий ҳамду наътлар, хамсанавислар мадҳига бағишланган махсус боблар мавжуд. Хамсанавислар қаторида Абдурахмон Жомийга бағишланган боблар бўлиб, улар «Ҳайрат ул-аброр» дostonида 65 байтни, «Фарҳод ва Ширин»да 34 байтни, «Лайли ва Мажнун»да 40 байтни, «Сабъаи сайёр»да 41 байтни, «Садди Искандарий» дostonида 44 байтни — жамми икки юз йигирма байтни ташкил этади. Агар ҳар бир дostonдаги бу мадҳлар жамланса, кичик бир дoston ҳажмини олади. Уларнинг ҳар бирини алоҳида бир дostonнинг тарихи деб тасаввур этиш ҳам мумкин. Бу мадҳларни изчил, мукамал ўрганиш Жомийнинг сурату сийратини қайта ярата олишимизга, айниқса,

ботиний оламини мукаммал тасаввур этишимизга, асарлари ва адабий маҳорати ҳақида кенгроқ маълумот олишимизга имкон яратади, зеро Жомийни Навоидан яқинроқ ва яхшироқ билган ва уни асарларида бу қадар тўлақонли ифодалаб беролган ижодкор бўлмаса керак.

Ҳар бир дostonдаги мадҳда асосий эътибор ҳазрат Жомийни мукаммал таъриф-тавсиф этишга қаратилган. Айни пайтда бу мадҳу таърифлар Навоий пири-муршиди, устоз деб билгани бу зот ҳақида яхшигина маълумот бериши мумкин. Эҳтимол, «Хамса» дostonларида Навоий ва Жомий муносабатлари «Хамсат ул-муғаҳаййирин» асаридагидек жуда кенг ва батафсил берилмагандир, бироқ Жомийнинг ҳаёт тарзи, диний-сўфиёна, дунёвий билимлари даражаси, мавқеи, у яратган асарлар ва бошқа масалаларга лироэпик асар табиатидан келиб чиқиб ёндашган Навоий ўз руҳий оламини ифода этишга ҳам муяссар бўлади. Шунингдек, айни шу боблар қайсидир маънода Навоийнинг ижод лабораториясини, умуман ижод психологияси билан боғлиқ масалаларни ўрганишда кўмак берувчи манба бўлиши мумкин.

Абдурахмон Жомий Навоий учун идеал — комиллик тимсоли. Мадҳларнинг барчаси ана шу мезонда битилган. Шунинг учун бўлса керак, кўп ўринларда Навоий муболага санъатининг моҳир устаси бўлиб кўринади. Аслида ундай эмас. Навоий назарида Абдурахмон Жомий ҳеч бир муболагасиз ана шу таъриф-тавсифларга муносиб:

Не камолот аро ниҳоят анга,
Не маротибда ҳадду ғоят анга.

То камол аҳлидин мақол ўлғай,
Одами зийнати камол ўлғай.

Комиллик — инсон зийнати. Бироқ унга эришиш машаққатли ва бугун умр давом этадиган жараён. «Фарҳод ва Ширин» дostonида Жомий мадҳини битар экан, Навоий ўз муршидининг бу йўлда унга мадад беришини истаб шундай ёзади:

Навоийким муриду бандасидур,
Иродат йўлида афгандасидур,

Ҳам ул гавҳар билан қўнглин ёрутқил,
Ҳам ул шаққар била комин чучутгил.

Каломин ул гуҳардек айла рангин,
Ҳадисин ул шақардек айла ширин.

Кетургул, соқий, ул жоми киромий,
Ки тутсун риндлар сархайли Жомий.

Чу пири дайр май қилса ҳавола,
Ичармен гар эрур гардун шёла.

Бу каби истакларни Навоий деярли ҳар бир достонида
изҳор қилади, Низомий ва Деҳлавийлар каби Жомийнинг
мададини истайди:

Ботин ила қилмаса ул икки рад,
Зоҳир ила бу бири қилса мадад.

Менки талаб йўлида қўйдум қадам,
Бордур умидимки, чу тутсам қалам.

Йўлдаса, бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса, Хисрав била Жомий қўлум.

Шуниси муҳимки, Жомий мадҳини битаётган Навоий
ўзининг «Хамса» ёза олиш қудратига ишонади. Бунга Жо-
мийнинг шоирга билдирган ишончи ҳам сабаб бўлган бўлса
ажаб эмас.

Лек манга олдида ажзу ниёз,
Борча улусдин берибон имтиёз.

Меҳридин офоқ аро гар нурдур,
Зарра анинг меҳрида машҳурдур.

Номағаким роқим этиб хомасин,
Қўрмади мен қўрмайин эл номасин.

Меҳр тулуъ айлади чун тоғ уза,
Тушги бурун партави туфроғ уза.

Гулбун уза ҳар не гул очти чаман,
Аввал анинг ҳамдами бўлди тикан.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида Абдурахмон Жомийнинг ўз асарини ёзиб тугатгандан сўнг дастлаб Навоий эътиборига ҳавола этиши, унинг фикрини билиш истаги ҳақидаги қайдлар бор. Бу «Ҳайрат ул-аброр»даги мадҳда жуда чиройли қиёсларда ифода топади.

Зарра қуёш туфайли машҳур бўлганидек, тоғ ортидан чиқиб келаётган қуёш нури дастлаб тупроқ устига тушганидек, туңда ўсаётган гулнинг ҳамдами дастлаб тикан бўлганидек, Жомийдек бир қуёшга, гулга заррадек, тупроқдек, тикандек фақир Навоий ҳамнафас бўлганини шоир фахр билан қаламга олади. Зеро, «Хамса» яратишни бошлаган Навоий Жомийни ҳар жихатдан мукаммал, мақоми юксак, қудратли бир сиймо деб тасаввур этарди:

Гунбадийи хужрада зоти ниҳон,
Ўйлаки, кук гунбази ичра жаҳон,

Қайси жаҳон олами кубро дегил,
Қудрати оллоҳу таоло дегил.

Оллоҳ таолонинг қудрати! Бу таъриф Жомий учун берилган энг олий баҳо эди. Навоий наздида Жомий Оллоҳ қудратини намоёниш этаётган бир сиймо! Жуда гузал эътироф, мутаассир қиёс.

Устозининг бу қудрати, бу кучи албатта, унинг ижодкорлик қудратига уйғунлашиб кетган. Буни ҳис этган Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонидаги мадҳнинг бошланишидаёқ Жомийни Низомий ва Хусрав Дехлавий билан ёнма-ён қўйиб, агар уларнинг иккиси икки пил (фил) бўлсалар, Жомийда юз филнинг кучи бор, дея таъкидлайди, бу фикрини исботлаш учун тарихда машҳур бўлган зот Зиндапили Жомийни қиёс қилиб келтиради:

Муҳаббат жоми дурдошоми улдур,
Ҳамоно Зиндапили Жомий улдур.

Кўруб сармасти жоми ваҳдат они
Демишлар Зиндапили ҳазрат они.

Зиндапили Жомий (XI-XII) – Жомда туғилган машҳур мутасаввиф шоир Абу Наср Аҳмад бинни Абулҳасаннинг лақаби. Унинг таҳаллуси «Аҳмад Жомий» бўлган.¹

Абдурахмон Жомийни тасаввуф бобида машҳур мутасаввиф Зиндапилига тенглаштирилаётганлиги муболаға бўлиб кўринар. Бироқ унинг ҳаёт тарзи, яратган асарлари яхшилаб ўрганилса, Навоийнинг бу борадаги сўзлари ҳақиқатдан йироқ эмаслигига амин бўласиз.

Жомий таърифи, тавсифи берилаётган байтлар, мисраларда у зотнинг ҳаёт тарзи, умрининг мазмунини белгилаган эътиқоди билан боғлиқ жиҳатларга ҳам қайта-қайта тўхтар экан, Навоий унинг илоҳий олам билан туташ қалб соҳиби эканлигига китобхонни ишонтира олади. Аслида ҳам шундай эди:

Бўлуб зоҳир фано тимсоли андин,
Тутуб оламини олам холи андин.

Ўзин худ бир жаҳони бегарон бил,
Камолотин ўзидек бир жаҳон бил.

Жаҳон йўқ, олами кубро де они,
Жаҳонда мақсади ақсо де они,

Ки ҳарне олами суғрода мавжуд,
Бори бу олами куброда мавжуд.

Ҳар бир дostonда Жомийнинг муайян бир фазилати Навоийнинг комил инсон ҳақидаги тасаввурларига уйғун ҳолда ифодаланади.

Улки букун қутби тариқатдур ул,
Кошифи асрори ҳақиқатдур ул,

– деб бошлаган эди Навоий «Ҳайрат ул-аброр» байтларини.
Тариқат илмининг қутби – маркази, ҳақиқат сирларини

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 8-том. –Т., 1991. 488-бет.

очувчи зот деб таъриф олаётган Жомий чиндан зоҳиру ботин илмини мукамал билган, замонасининг машҳур кишиси эди. ҳазрат Навоий ўзига пир деб билган бу инсон муршидлари Саъиддин Қошғарий қўлида, кейинроқ Хожа Аҳрор Валий раҳнамолигида камол топди. Нақшбандийлик тариқатининг асослари моҳиятини тўғри англаган Жомий умрини ушбу таълимот ғояларини тарғиб этишга бағишлади, ҳаётининг мазмун-моҳиятини ана шу тариқатнинг юксак мақомларидан топди, ўз асарларига унинг ғояларини сингдирди. Булар ҳақида Навоий бағишловларида қўлаб таъкидларни учратиш мумкин:

Жилвагаҳи гулшани чархи барин,
Обхўри чашмаи айнул-яқин.

Демак, Навоий таъкидлаётганидек, энг покдомон, нафс қутқуларидан озод бир зот — Жомий намоён бўладиган маскан — юксак осмон, у сув ичадиган чашма эса — айнул-яқин булоғи. Шоир бу байтда ўз ижодий мақсадини айнул-яқин бирикмасининг поэтик имкониятларидан фойдаланган ҳолда ифодалайди. Айнул-яқин билишнинг, айна пайтда, Ҳақни билиш йўлининг (илмий яқиндан кейинги) иккинчи босқичи бўлиб, ундан сўнг солиқ ҳаққул-яқин босқичига ўтади ва у ерда Ҳақ нурига гарқ бўлади. Жомийни айнул-яқин аҳлидан деб билган шоир «айн»нинг — чашма маъносини ҳам эътибордан соқит қилмайдики, у баҳраманд бўлаётган бўлоқнинг туганмас манба эканлигига ишора. Бу эса уни илоҳий билимлар билан боғлашга имкон яратади. Жомийнинг кийиниши, яшаш тарзи, айтаётган сўзлари ҳам ана шу юксак мақомга мувофиқ:

Бошиким тарк тожидин баруманд,
Бўлуб тожиға гардун тугма монанд.

Либоси фақри кенг юз жаҳондин
Жаҳон силки келиб бир ришта ондин.

Бошига тарк тожини кийган, гардун эса унинг олдида тугмадай нарсага айланиб қолган, юз жаҳондан кенгроқ фақирлик либосига ўралган бу зотнинг калом — сўз қасри ҳам жуда баланд ва кенг.

Қасри каломи чиқиб андоқ баланд,
Ким анга гардун сола олмай каманд,

Анда шаётин хасиға йўқ сабот,
Баски уруб, хайли малойик қанот.

Жомий асарларига бундай юксак баҳо бераётган Навоий бошқа бир ўринда ўзининг «Хамса» яратиш орзу-мақсадлари ҳақида сўз юритар экан, шундай деган эди:

Кулла чу ҳам олий эди, ҳам васиъ
Устига қўйдум бу бинойи рафиъ.

Не тубига нақб бўлуб судманд,
Не етибон кўнгирасиға каманд.

Ўз асарларини раҳнамоси Абдураҳмон Жомий асарлари даражасида кўриш истаги Навоийни ҳеч қачон тарк этмаган бўлса керак. Бундай эътирофларни шоирнинг кўп асарларида ўқиб мумкин.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида шоирлар ҳақида фикр юритиб, шундай ёзган эди: «... ҳақиқат ва мажоз тарийқида комил ва илми икаласи тариқида вофий ва шомил, назм аҳлининг муқтадо ва имоми ҳазрати шайху-лислом Мавлоно нур ул миллати ва-а-дин Абдураҳмон ал-Жомий (наввараллоҳу марқадаҳу ва қуддиси сирраҳу) дурким. оламда завқу ҳол аҳли булар латоийфи била масрурдурлар ва булар маорифи била ҳузур қилурлар». Жомий камолоти унинг илми билан боғлаб:

Илмин онинг тенгизга қилса хитоб,
Мутлақ ўлгай демак денгизни сароб.

— деган шоир у зотнинг асарлари ҳақида сўз юритиб, «Мажолис ун-нафоис»да шундай ёзган эди: «Чун алар латоийфи назми андин кўпроқдурким, ўлгайким, баъзи битилгай, ё элга маълум бўлсин деб бирори сабт этилгайким, кутубларининг оти битилса, бу авроқгин ошар ва мусаннафотлари дурлари зикрин қилилса, гардун баҳри андин тошар... »

«Хамса» дostonларидаги мадҳларда ҳам шоир асарлари ҳақида анча батафсил маълумот олиш мумкин:

Солди шарҳи «Рубоийёт» андин,
Рубъи маскун аро ҳаёт андин.

Килкидин чун «Лавомъ» этти зухур,
Солди офоқ ичинда ламъаи нур.

Табъида чун «Лавойиҳ» ўлди падида,
Жилва қилди лавойиҳи тавҳид.

Зоҳир этгач «Ашиъат ул-ламаот»,
Ламъа қилди аён ашиъаи зот.

«Нафаҳот» ичраким, футуҳ андин,
Нафҳаи инс топти руҳ андин.

Чун рақам қилди «Тухфат ул-аҳрор»
Сочти оламға маҳзанул-асрор.

Шунингдек, Жомийнинг «Субҳат ул-аброр», «Силсилат уз-заҳаб», «Юсуф ва Зулайхо» дostonлари ва яна кўплаб асарлари ҳақида сўзлаган Навоий унинг назм ва насрдаги маҳоратига алоҳида эътибор беради:

Ҳам назминг насрдек келиб хуб,
Ҳам насринг назмдек дилошуб.

Бу назминг ила насринг сипоҳи,
Олам юзини тутуб камоҳи.

Назминг сифати баёндин ортуқ,
Насрингниким дермен ондин ортуқ.

Файзинг била баҳраманд олам,
Олам эли поймоли мен ҳам.

Камолот — абадий, камолот — чексиз деганларидек, ҳар бир дostonда Жомий камолоти ҳақида фикр билдирад экан, унинг шеърояти қаршисида лол қолган Навоий ўзининг «Хамса яратишдек» орзусига берилади:

Қазал дарду сўзини, ваҳ-ваҳ, не дей,
Деса маснавий, Аллах-Аллаҳ, не дей.

Агар назмдин борча услуб анга,
Бори бир-биридин эрур хуб анга.

Вале маснавий ўзга оламдурур,
Ки таъбиға ҳоло мусалламдурур.

Бўлуб жилвагар таъби кўзгусида,
Ки сабт айлади «Хамса» ўтрусида.

Хуллас, бир-бирига уйғун яхлит асарга қиёслаш мумкин бўлган Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonла-ридаги Абдурахмон Жомий мадҳлари айни пайтда ўзига хос алоҳида хусусиятларга эга. Уларни ўрганиш Жомий сиймосини мукамал идрок этишга, Навоий ижодий олами-ни янада чуқурроқ англашга имкон беради.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ЯССАВИЙ ҲАҚИДА

Форсийда битилган бир қатор тасаввуфий асарлардан маълумки, Пири Туркистон Хожа Аҳмад Яссавийнинг номи форсийзабон халқлар орасида ҳам маълум ва машҳур бўлган. Фаридиддин Ағтор ўзининг машҳур «Мантиқ ут-тайр»ида Аҳмад Яссавий манқабасидан энг муҳим бир лавҳани нақл этган. Кейинчалик Фахриддин Али Сафий «Рашаҳот айн ул-ҳаёт», Олим Шайх «Ламаҳъот мин нафаҳот ул-қудс», Муҳаммад Шариф Бухорий «Ҳужжат уз-зокирин», Фулом Сарвар Лоҳурий «Ҳазинат уд-асфийё» каби асарларида Аҳмад Яссавий таърифига алоҳида ўрин ажратганлар. XVI асрда яшаб ижод этган яссавия ҳамда нақшбандия шайхи Султон Аҳмад Ҳазиний ўзининг Аҳмад Яссавий ва яссавийликка бағишланган «Жавоҳир ул-аброр» (форсий матни), «Жомий ул-муршидин», «Ҳужжат ул-аброр» сингари асарларини форсийда ёзганлиги ҳам бежиз эмас. Демак, ўша даврларда Аҳмад Яссавий ва яссавийлик нафақат туркий халқлар орасида, балки форсийзабон мамлакатларда ҳам маълум бўлган.

Абдураҳмон Жомий ҳам «Нафаҳот ул-унс» тазкирасида бошқа валийлар қатори Аҳмад Яссавийнинг номини бир неча ўринда тилга олади. Чунончи:

1 Шайхуш шуйух Хожа Юсуф Ҳамадоний таърифида унинг машҳур шогирдлари — Хожа Абдуллоҳ Баррақий, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожа Абдулолиқ Қиждувонийлар хусусида сўз юритиб, уларнинг Юсуф Ҳамадонийдан кейин даъват ва иршод мақомига эришганликларини ёзади. Аҳмад Яссавийнинг Туркистонга кетаётиб, муридларни Абдулолиқ Қиждувонийга топширишини ёзаркан, Жомий ҳазратлари: «Силсилага мансуб кейинги шайхлардан бири ёзган рисолада ҳолат шундай баён этилган» дея қайд этади. Бу ердаги «Силсилага мансуб кейинги шайхлардан бири ёзган рисолада ҳолат шундай баён этилган» жумласига яссавийшунослик эътибор бериши лозим.

2 Абдурахмон Жомий Нажмиддин Кубронинг шоғирди Шайх Али Лола таърифига тўхталаркан, унинг Нажмиддин Кубро хизматига боргунга қадар Туркистонда Аҳмад Яссавий хонақоҳида таълим-тарбия олганлигини ёзади. Бу эса яссавийликда бошқа тариқатларга нисбатан холис ва кенг қараш мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

3 Машхур шайхлардан Қусам шайх ҳақида сўзлар-кан, Абдурахмон Жомий, унинг яссавия силсиласига мансублиги, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд унинг ҳузурида маълум муддат таълим-тарбия олгани, ҳатто устозининг энг суюқли фарзандидай бўлиш даражасига эришганини ёзади.

4 Яссавий силсиласига мансуб яна бир шайх — Халил ота ҳам «Нафаҳот»да Баҳоуддин Нақшбанд отадан олти йил таълим-тарбия олгани, шу муддат давомида буюк ҳоллар зоҳир бўлгани, Халил отанинг: «Ким Ҳақ таоло ризоси йўлида менга хизмат қилса, халқ орасида улуғланади», деган хайр дуосига эришганини Жомий Хожа Баҳоуддиннинг ўз тилидан баён этадики, бу яссавийлик учун ҳам нақшбандийлик учун ҳам баб-баробар аҳамиятга эгадир.

Демак, Баҳоуддин Нақшбанднинг Қусам шайх ва Халил ота билан бўлган пир-мурид алоқаларининг ўтмишда мустаҳкам бўлиб, уларнинг ягона маънавий чашмадан файз олганликлари, маълум тарзда бир-бирини қўллаб-қувватлаганлиги ва тўлдирганлигини асослашга хизмат қилади.

Юқорида биз қайд қилган «Нафаҳот ул-унс»даги маълумотларни «Насойим ул-муҳаббат»да Алишер Навоий томонидан келтирилиши Навоийнинг бу борада ҳам Жомийга издош бўлганлигини кўрсатади.

Бир қанча форсий асарларда Аҳмад Яссавий ва издошлари ҳақида маълумотлар учрайди. Бундай маълумотнинг «Нафаҳот ул-унс»да ҳам келтирилганлигининг алоҳида аҳамияти бор.

ЖОВИДОН ШЕЪРИЯТ

Нуриддин Абдурахмон Жомий қолдирган юксак маънавий хазина ўз муаллифини забардаст олим ва ҳассос шоир мақомида намоён этади. Зикри ўтган фазилат ҳаминша ўзидан дарак бериб туради. Бошқача айтганда, аллюманинг илмий-ирфоний асарлари, илоҳиётга, тилшунослик, адабиётшуносликка доир тадқиқот ва кўп сонли шарҳларида олимликнинг ёнида шоирлик, шунингдек, завқли бадиий яратмаларида баланд ҳис-ҳаяжон, бўёқдорлик қаторида илмий мушоҳада саф тортиб туради. Шундан бўлса керак, Жомий асарларида ифодасини топган тағмаъноларни дарров илғаб олиш осон эмас. Аслида Абдулқодир Бедил шеъриятида мустаҳкам ўрин тутган мураккаб ифода тарзи бир кун ёхуд бир асрда шаклланган ҳодиса эмас. У юз йиллар давомида форс-тожик адабиётида, алалхусус, Салмон Соважий, Шайх Саъдий, Хожа Ҳофиз Шерозий сингари ўнлаб дилбар назми жаҳон афкор оммасини ҳайратга солган ижодкорлар адабий тажрибасида сайқалланиб, ноёб анъана сифатида Нуриддин Абдурахмон Жомий даҳосига кўчди. Ана шунинг учун ҳам бу нодир истеъдод соҳибининг уммонга қиёс этгулик адабий-илмий мероси «форс-тожик адабиётининг олтин кўзи» мақомида баҳоланиб келади. Бундай қатъий хулосанинг сабаби шундаки, Абдурахмон Жомий форсий адабиётининг ўзига қадар эътироф қилинган энг сара анъаналарини жамлашга ва уни ўз адабий тажрибасида яхлит ҳолида умумлаштиришга муяссар бўлади. Мадрасалару шеърхонлик давраларида жомийхонликнинг асрлар оша яшаб келганлигининг боиси ҳам шундадир. Табиийки, айти мактабнинг завқли қалбларга нур бўлиб оқиб кирувчи сабоқлари ҳазрат Бедилни ҳам бефарқ қолдирмаган.

Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг шеърият билан шуғулланиши ибтидосининг аниқ санаси мумтоз ва бугунги манбаларда деярли ифодасини топмаган бўлса-да,

бу ҳодисанинг алломанинг болалик йилларида воқеъ бўлганлиги аён. Маҳдуми Нуранда эрта болалик йилларида кузатилган ва мумтоз асарларда аксини тошган ундаги савқи табиий (худодод қобилият, илоҳий иноят) ҳақидаги ишоралар шундай хулосага келиш асосини беради.

Таъкидлаш жоизки, Шарқ халқлари мумтоз адабиётида ўндан ортиқ қаламкаш «Жомий» таҳаллуси билан асарлар яратган. Бундай ҳодисанинг юз йиллар давомида бир қатор чалкашликларга сабаб бўлганлиги шак-шубҳа туғдирмайди, албатта. Қилни қирқ ёрувчи зукко жомийшуносларнинг заҳматли меҳнатлари туфайли айни жабҳада яшаб келган анчагина баҳсларга чек қўйилди ва аллома Жомий қолдирган асарларнинг умумий сони (48) ҳамда аниқ рўйхати белгилаб олинди. Бу борада маъруф шарқшунос, профессор Е. Э. Бертельс, филология фанлари доктори, профессор Аълохон Афсаҳзод ва бошқа нуктадон олимларнинг хизматлари беқиёс каттадир. Бироқ жомийшуносликда ҳамон мунозарага сабаб бўлиб келаётган масалалар ҳам йўқ эмас. Жумладан, айрим адабиётшунос, пинаванда-ю хонандалар ўртасида Абдурахмон Жомийнинг зулфисонаинлиги (форс ва ўзбек) борасидаги фикрлар диққатни тортади. Ёхуд туркийда ва ширу шакарда битилган айрим шеърлар Абдурахмон Жомийга нисбат бериб келинади. Қуйида келтириладиган мана бу ғазал ҳам ўшалардан биридир:

Эй лабат пурхандаю чашми сиёҳат масти хоб,
Икки зулфинг орасида ой юзингдир офтоб.
Нашъаи май медиҳад рӯи туро андак арақ,
Бода ичсанг, тўкилур икки қизил юздин гулоб.
Булҳавас дар базми васлат муҳтарам, ман-ноумед,
Толейим шулдир менинг, бахтим — забун, ҳолим — хароб.
Ҳар ки бинад рӯйи хўбат пок бошад аз гуноҳ,
Сан сари боққанлара маҳшар куни йўқтур азоб.
Банда шуд, Жомий, ғуломат, гарчи Афлотун бувад,
Асрағил, ё сақлагил, ё сот, ё бергил жавоб¹.

Беш байтдан таркиб топувчи ушбу ғазал хонандадан (ҳофиз) хонандага кўчиб, Абдурахмон Жомийнинг ғазали сифатида кенг тингловчилар оммасига тақдим қилиниб келинади. 1941 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Жо-

мийнинг ўзбекча шеърлари» сарлавҳаси остида уч ғазал (икитаси соф ва биттаси ширу шакар — юқорида матлаи келтирилган шеър) эълон қилинади. Профессор Е. Э. Бертельс ўзининг рус тилида эълон қилинган «Жомий» китобида уларга ўрин беради. Шоир Чархий эса (1900-1980) ўша муламмаъ ғазалга мухаммас боғлайди. Кейинчалик академик А. П. Қаюмов мунозара тарзида «ЗуллISONАЙН ЖОМИЙ» сарлавҳали мақоласини эълон қилди². Ёхуд қуйидаги матлалари келтириладиган соф ўзбекча ғазаллар ҳам Абдурахмон Жомийнинг ижоди сифатида эътироф қилиниб келинади:

Зулфинг хаёли тушгали шўрида бошқа,
Қам бошқа ўлдирур мени, ҳижрони бошқа.

Яна:

Қолдим балоя — кўнгилими бердимки ёшқа,
Чунким мудом икки кўзум тўлди ёшқа.

Яна:

Боқсам тўлур кўзимга сирिशк ул қуёшқа,
Йўқтур юзи назарда, кўзим тушди ёшқа

(ва ҳоказо)³.

ЗуллISONАЙНЛИК (бир шоирнинг икки ва ҳатто уч, ундан-да зиёд тилларда асарлар ёзиш ҳодисаси) Шарқ халқлари адабиётида ўзига хос анъана тусини олган. Бундай тажриба икки кўринишда намоён бўлади: Санъат сифатида, яъни ижодкор бир шеърда икки тилга (ширу шакар, муламмаъ — бир қатори ёхуд икки сатри (ва ҳ. к.) бир тилда, иккинчи мисраси бошқа лисонда) мурожаат этади. Баъзан тиллар миқдори учтага ҳам етиши (ширу шахду шакар санъати) мумкин. Абдурахмон Жомий шеърлятида ҳам муламмаъ — ширу шакар санъати асосида бунёд қилинган шеърлар учраб туради. Аммо улар форсча ва арабча сўзлар иштирокида дунёга келган. Ҳодиса сифатидаги зуллISONАЙНЛИК (бир қаламкашнинг икки тилда кўпгина асарлар ёзиши) эса Абдурахмон Жомий адабий тажрибасида деярли кузатилмайди. Масаланинг туркий тилга дахлдор жиҳатига қайтадиган бўлсак, Жомий ҳазратлари бу тилни ҳурмат қилган, билган ва шу забонда яратилган асарларни ўқиган. Аммо ўзбекча шеърлар ёзмаган. Бизнинг бундай қатъий таъкидимизга биринчи далил ишимизнинг «Дебо-

ча»сида келтирилди. Яна аниқроқ айтадиган бўлсак, Абдурахмон Жомий туркча-ўзбекча шеърлар ёзганда эди, Алишер Навоийнинг «Кошки» радифли ғазалига форсий жавоб битмаган бўлур эди. Иккинчидан, Алишер Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асаридан келтирилган қуйидаги таъкид ҳам бизнинг фойдамизга хизмат қилади: «...чун туркча алфоз (лафз, тил — Р. В.) биля назмға илтифот қилмас эрдилар, бир форсий ғазал (гап «Кошки»га жавобия ҳақида бормоқда) айттилар»⁴. Алишер Навоийнинг ўттиз йилдан зиёдроқ умри (1460-1492 йиллар) Абдурахмон Жомий билан ибратли ижодий ҳамкорликда кечган. Улуғ маънавий арбобнинг аксарият бадиий яратмалари Алишер Навоий тавсияси билан дунёга келган ёхуд унинг назаридан ўтган. Агар Абдурахмон Жомий туркий тилда шеърлар ижод қилганда, улуғ ўзбек шоири уни алоҳида урғу билан қайд қиларди.

Абдурахмон Жомийдан бизга бой маънавий хазина мерос қолган. Уларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин: шеърлар девони, «Ҳафт авранг», муаммо, қофия, мусиқа, арузга доир рисолалар, тасаввуф, илоҳиётга оид китобу шарҳлар, араб тилига бағишланган рисолалар, Зикри ўтган маънавий хазинада кичик шеърий жанрлар (ғазал, қасида, мураббаъ, қитъа, рубоий, муаммо, фард, кичик маснавийлар, таркиб-банд, таржиъбанд) ғоявий салмоғи ва миқдори нуқтаи назаридан ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Пири комил Алишер Навоий маслаҳати билан мазкур шеърларни уч девонда жамлаган. Унинг биринчи девони «Фотиҳат уш-шабоб» («Ёшлик туҳфалари») бўлиб, илмий-танқидий матни араб ёзувида, Москвада нашр (1978) бўлган. Иккинчи девон «Воситат ул-иқд» («Ўрта ёш инжулари») тарзида номланган. Учинчи девон эса «Хотимат ул-ҳаёт» («Умр интиҳояси») тарзида сарлавҳа олган. Бу икки мажмуанинг ҳам илмий-танқидий матни араб ёзувида Москвада (1980) босилган. Ҳар уч девон ҳам собитқадам жомийшунос, марҳум профессор Аълоҳон Афсаҳзод томонидан сўзбоши, шарҳу изоҳлар билан таъминланиб нашр қилинган. Мазкур куллийтда Жомий ҳазратларининг 2320 (икки минг уч юз йигирма) шеъри жамланган бўлиб, уларнинг умумий ҳажми ўн олти минг олти юз йигирма тўққиз байт (16629 х 2=33258 мисра) дан ибо-

ратдир. Абдурахмон Жомий шеърятги Душанбеда 1965 йилда икки китоб (беш жилдлик «Сайланма»нинг 1-, 2-жилдлари) ва улуғ шоир саккиз жилдлик «Сайланма»сининг 1-, 2-, 6-, 7-жилдлари (Душанбе. 1986-1989)да рӯшнолик кўрган. Шунингдек, турли тўплам, дарслик, хрестоматиялардан ҳам ўрин олган. Маҳдуми Нураннинг асарлари Эрон, Афғонистон, Покистон ва бошқа бир қатор хорижий давлатларда ҳам қайта-қайта босилган. Жумладан, XX асрнинг 60-йилларида Эронда (Теҳронда) «Девони комили Жомий» номи билан унинг шеърлари мукамал тўплам ҳолида нашр бўлган. Бу хайрли ишни Теҳрон университетининг мудариси, маъруф олим, профессор Али Асғар Ҳикмат амалга оширган эди. Бу закий тадқиқотчининг девони комилга ёзган сўзбошисининг ўзи етук бир илмий рисолага тенг келади. Профессор Али Асғар Ҳикмат Нуриддин Абдурахмон Жомий шеърятининг бадий салоҳияти, услуби, илоҳий-ирфоний оҳанги, ҳуллиас, шаклу мазмуни ҳақида теран мушоҳада юритган. Тожикистонда Абдурахмон Жомий шеърятги билан етук адабиётшунос Аълохон Афсаҳзод теран шуғулланди. У улуғ аллома лирик меросини нашр эттириш билангина қаноатланиб қолмай, уларни чуқур тадқиқ этди, салмоқли илмий монография эълон қилди...

Абдурахмон Жомийдан етиб келган шеърларнинг бир минг саккиз юз олтитасини газал жанрининг нодир намуналари ташкил этади. Нуриддин Абдурахмон Жомий шеърятги фақатгина ҳажми нуқтаи назаридан эмас, балки гоъвий мазмуни, бадиияти жиҳатидан ҳам диққат жалб этади. Забардаст илоҳий-ирфоний арбоб мақомида фаолият кўрсатган улуғ алломанинг бутун умр мазмуни ва асарларининг таянч негизини эзгулик ва яна эзгулик ташкил қиларди, десак сира хато бўлмайди. Инсон ва унинг имтиҳон дунёсидаги ҳаёт даври ана ўша яхшиликка бахш этилсагина, унинг охирати обод ва марқади мунаввар бўлади, — дейди Жомий ҳазратлари. Юқорида урғу билан қайд қилганимиздек, мутафаккир шоир мурожаат этган адабий жанрлар ичра газал эркатойдир. Салкам икки мингга яқин шу жанрда асар яратиш бетакрор салоҳият нишонаси эмас-ми?! Муҳими шундаки, саналган шеърларнинг катта қисми шоир ҳаётининг ёшлик йилларига тўғри келади. «Фотиҳат уш-шабоб» таркибида 1016 (бир

минг ўн олти) ғазалнинг берилиши ўшандай хулосага келиш асоси ҳисобланади. Шунингдек, «Воситат ул-иқд»да бу рақам 494 (тўрт юз тўқсон тўрт)га бўлса, «Хотимат ул-ҳаёт»да 296 (икки юз тўқсон олти)тадир. Зикри ўтган рақамларнинг ўзи айрим мулоҳазаларга келиш учун тўртки беради. Гарчи жомийшунослар алломанинг илк девонлари ҳақида маълумот бермасалар-да, куллийтга қадар уларнинг тартиб берилганлиги шак-шубҳасиздир. Агар улуғ шоир умрининг уч фаслга ажратилган девонлар мажмуининг XV асрнинг 80-йилларида тартиб берилганлиги инобатга олинса, бизнинг юқоридаги мулоҳазаларимиз ҳақиқатга анча яқинлашиб қолади. Яна «Фотиҳат уш-шабоб»дан Жомий ҳазратлари яратган шеърларнинг тенг ярми (1257 шеър, 9396 байт) ўрин олган. Алишер Навоий таклифини инобатга олган мутафаккир шоир XV асрнинг 70-йилларига қадар ёзган барча шеърларини биринчи девонга киритиб қўя қолган. Масаланинг айна жиҳатидан девонлар тақсимотининг ўта нисбий эканлигидан (худди Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» йиғма девонлари номланишидай) далолат беради. Албатта, жомийшуносликнинг кейинги истиқ-боли биз ишора қилган масалаларга ҳам ойдинлик киритади, деган умиддамиз.

Шарқ халқлари мумтоз адабиёти тарихида бўлгани каби Абдураҳмон Жомий ғазалларининг бош мавзуини (панд-насихат йўналишидаги айрим шеърларини мустасно қилганда) ишқу ошиқлик ташкил қилади. Ишқ улуғ мутафаккир талқинида кенг маънога эга. Ёхуд бугун расмга кирганидек, уларни дарров ишқи мажозий ва ишқи ҳақиқийга ажратиш қийин. Нодир сўз санъаткори мисраларида тараннум қилинган муҳаббат теран моҳият касб этгани каби, ишқнинг ҳар иккала кўриниши ҳам бири иккинчисини тақозо қилиб келади ва тўлдиради, такомиллаштиради. Аниқроғи, ишқи мажозий покланиш орқали ўз соҳибини балоғатга етказди, Аллоҳ даргоҳига, орифлик мақомига кўтаради. Айна фазилатга таянмаган ошиқ эса булҳавасдир. Улуғ мутафаккирнинг айрим ғазалларига мурожаат қилайлик:

Тун кеча ёдингда кўзим дам-бадам қон йиғлади,
Кулганимни кўрди шамъ, ўртанди, чандон йиғлади.
Бесабаб тўкмас эди май шишаси кўз ёшини,

Майсимон лаб ишқидан у, буйла ҳар он йиғлади.
 Ўз умидиң жодугар мениң дардим кўриб,
 Йўқса нечун сеҳр этиш пайтида обдон йиғлади?!
 Ёмғир эрмасди ўша Лайли куйида ҳар баҳор,
 Зор Мажнун ҳолига ул чархи гардон йиғлади.
 Сут булоғимасди Ширин қасрига оққан ариқ,
 Балки Фарҳодни кўриб, тоғу биёбон йиғлади.
 Ёр ҳажридан чунон беҳол бўлди Жомийки,
 Кўз ёшининг селига гарқ бўлди, нолон йиғлади⁵.

Олти байтдан иборат ғазалнинг таржимаси анча равон чиққан. Мутаржимлар аслиятдаги гоъвий мазмун ҳамда бунёдкорликни ўзбек китобхонига нафис етказиш йўлида анча маҳорат кўрсатишган. Шунингдек, улар форсий матндаги бадий-тасвирий воситалар назокати-ни тўла сақлашга ҳаракат қилишган. Жомийна нозик дид ғазал матласидаёқ кўзга ёрқин ташланади. Ишқ ва унинг изтироблари билан алоқадор можаролар ғазал матлаида гўзал шоирона ифодасини топади. Чинакам сўз санъаткори қалами туҳфа этган матлаъ шунчаки ўзаро қофияланган мисралардан иборат бўлмай, балки бутун бошли ғазалнинг ихчам режаномаси даражасига кўтарилади. Шеърнинг кейинги бандлари эса ундан (матладан) маъно ва ҳарорат олади. Шундай гапни кўчирганимиз ғазал матлаи ҳақида ҳам айтиш жоиздир. Унда лўнда сўзлаб беришга арзигулик манзара-лавҳа мавжуд: Ҳижрон кечаларидан бирида ошиқ ўз маъшукасини эсга олади ва унинг ҳаловати бузилади, кўзидан ашк эмас, унинг ўрнида шашқатор бўлиб қон оқади. Муболаға санъати сатрга жўшқинлик олиб киришдан ташқари, ошиқ руҳий ҳолатини шеърхонга қабарик етказишга ҳам хизмат қилган. Иккинчи сатрда зикри ўтган кайфият янада теранроқ тус олади. Шоир муболағанинг муболағасини (ифротни) ишга солади: Ҳижрон оловидан ишқ гадоси ошиқнинг бадани ҳам куя бошлайди. Бундай аянчли аҳволдан хонадаги шамъ ҳам безовта бўлиб ҳаловатини йўқотади. Йўқ, у ҳам куяди, ўртанади, қатра-қатра ёшлар тўқади. Байтда мисралараро мангиқий алоқадорлик кучли: Воқеалар тун зулматида содир бўларкан, кулбани ёритишга зарурат сезилади. Бундай вазифа табиийки, шамнинг ўхласидадир. Зукко шоир шамнинг ёниб, марварид доналаридай оқиб пастга тушиши билан, ошиқ ҳолати (кўзидан ёш оқизи-

ши) ўртасида монандлик туяди ва улардан ўхшатиш ҳамда ўхшатилмиш вазифасида фойдаланади. Айни уриниш шеърда тасвирланаётган лавҳанинг табиийлигини таъминлаш билан бирга, унинг бадииятини ҳам юқори поғонага кўтарган. Биз айримларини санаганимиз ишоралар ғазалнинг кейинги мисраларида тадрижий такомилени топа боради. Жумладан, иккинчи бандда қутилмаган, шеърхонни ҳайратга солувчи ташбеҳлар қаторлашиб келади. Шоир тасвирида май шипаси кўз ёши (унинг оғзидан майнинг томчи-томчи бўлиб оқиши, дарҳақиқат кўз ёшини эслатади) тўкади. Нега? Сабаб нимада? Банднинг иккинчи қаторида юқоридаги саволларга ишонтирарли жавоблар бор: Маъшуқанинг тиниқ қизил майни эслатувчи лаби «май шипаси дилига» (ошиққа шаъма) ўт ташлаган ва уни йиғлатган. Қаранг, ўхшатиш, жонлантириш ва муболаға каби тасвирий воисталар таносибни, ўз навбатида таносиб уларни тақозо қилаётир. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, матладаги «йиғи» ва «кўз ёши» бу ўринда янгича жилода давом эттирилади. Улуғ шоир «йиғини» учинчи бандга ҳам олиб ўтади. Таъкидлаш лозим, бу байтда янги бир образ — «жодугар» (аниқроғи, учинчи шахс ёки ағёр) келиб қўшилади. Сидқий ошиқнинг азоб-уқубатларга лиммо-лим изтиробли ҳолатини кўрган жодугар-ағёр маъшуқадан умидини узиб қўяди. Бўлмаса, нега у ишқнинг сеҳридан лаззатланиш ўрнига бутун вужуди билан силкиниб-силкиниб (аслида покланишга асосланган муҳаббат уни ўз домига тортган ва булҳавас ошиқ буни пайқамай қолган) йиғлайди?! Қазалнинг тўртинчи байтида тасвир майдони янада кенгая боради. Мисраларга янги-янги санъатлар ва ташбеҳлар келиб қўшилади. Йиғи билан боғлиқ муболаға иғроққа (ақла сифдириш душвор бўлган бадий манзарага) айланади. Ошиқи зорнинг кўзидан оққан ёшлар ашк эмасди. Йўқ, Лайли хажрида тўкилган кўз ёшлари баҳор ёмғири (шиддатли, лўпи-лўпи томчилар қаварчиқлари ҳосил қилиб, ер юзида ўйнайди) билан алмашинган. Аслида бундай манзарани баҳор ёмғири деб ҳам бўлмайди. Гуё Лайлиси соғинчи ўтида жизғанак бўлиб қовурилаётган Мажнуни дилхаста ҳолига кажрафтор чарх ҳам кўз ёши тўкмоқда! Мисраларда талмеҳ моддаси бўлиб келган Лайлию Мажнунлар тасвир жозибадорлигини янада юқорига кўтариш учун хизмат қилган. Бешинчи байтда яна бир жуфтликка — Фарҳоду Ширинларга ишора кета-

ди. Шарқ халқлари адабиётида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»-сидан ибтидо тошган Хисрав, Ширин, Фарҳод номи билан боғлиқ саргузаштлар тизмаси Абдурахмон Жомийга қадар узоқ йўлни босиб ўтди ва шу мавзуда элликка яқин дostonлар ижод қилинди. Шундан бўлса керак, Жомий ҳазратлари айни мавзуни эскирган ҳисоблаб, ўз «Ҳафт авранг»ида уни четлаб ўтади. Зикри ўтган мавзудаги айрим дostonларда эса ҳаёт манбаи сув ариғи ҳақида эмас, балки ишрат воситаси сут наҳри ва ҳовузи хусусида ёзиладики, ғазалнинг бешинчи байтида ўша манзара киноя билан тилга олинади. Масалага ижодий ва танқидий муносабатда бўлган Жомий ҳазратлари сўз ўйинига урғу берадилар: Ширин қасрига қараб тортилган ариқда сут ҳам эмас, сув ҳам, балки ҳазин Фарҳод аҳволидан дили вайрон бўлган «тоғу биёбон» ҳам йиғладики, ана ўша кўз ёшидан ҳосил бўлган сел ариққа сизмай шарқираб оқмоқда. Мана, сизга жомийна санъаткорлик, юксак истеъдод самараси!

Мақтаъ-хулосада матлада ўртага ташланган мавзу ўзининг якуни-интиҳосини топади. Ёр-маҳбуба ҳажру азобларидан зада-беҳол бўлган Жомий-шеър қаҳрамони — ошиқ ўз кўз ёшининг селига ғарқ бўлади. Бу ўринда иғроқ-ифротнинг муболағаси санъатпардозлик, шаклбозлик учун эмас, балки ошиқнинг мураккаб руҳий ҳолатини бўрттириб кўрсатишга хизмат қилган. Яъни, шеър фазилати учун асқотган. Марҳамат, эътибор қилинг, ғазал матлайдан мақтаигача «йиғи» сатрларнинг «бошини ҳовуштириб» келмоқда. Аниқроғи, ғазалдан якпоралик, тадрижийликнинг бош омили сифатида хизмат қилади. Дадил айтиш мумкин, Абдурахмон Жомий бисотидаги 1806 ғазалнинг аксарияти зикри ўтган фазилатлари билан диққатни тортади. Иккинчидан, улуғ мутафаккир шеърларида қуйланган ишқ кенг қамровлидир. Уларни ҳам ерга ва ҳам самога нисбатан қўллаш мумкин; яъни айни талқинларда мажозийлик ёнида ҳақиқий ишқ ҳам туради. Улардан бири иккинчисини инкор эмас, балки тақозо қилади. Муҳими, инсонни ваҳшиёна шаҳвонийлик, нафсоний тажовуз ва иллатлардан халос қилиш йўлида хизмат қилади. Ишқ ўзининг арзон висоли билан эмас, изтиробларда тобланган, синовларга дош берган саботу собитлиги, қаноату эзгулик йўлида ҳисса қўшиши, комилликка ундаши билан гўзалдир. Шу-

нинг учун ҳам инсониятнинг янги-янги авлоди ушбу ноёб маънавий хазинага чанқоқлик билан интилади, ундан сабоқ олиб, руҳини поклаб келади. Бундай майлни Абдурахмон Жомийнинг бошқа бир ошиқона ғазалида ҳам ёрқин кўра оламиз. Юқоридаги шеърда бўлгани каби мазкур ғазалда ҳам ошиқ маъшуқаси ишончини қозонмоқ учун бор-будини, ҳатто, жонини ҳам нисор қилишга тайёрдир.

Ишқнинг ғамида жоно, доим ишим фиғондир,
Дил кетди, энди жоннинг кетмоғи ҳам аёндыр!
Дилдан не ҳам сўрарсан, унда ғаму алам кўп,
Кўз ҳолига ўзинг боқ, қон ёшлари равондыр⁶.

Юқоридаги ғазалда бўлгани каби бу ўринда ҳам ишқу ошиқлик муаммолари шеърнинг етакчи ғоявий йўналишини ташкил этади. Таъкид этганимиздек, Жомий ҳазратлари қаламидан сайқал топган қаҳрамон булҳавас эмас. Унинг учун ишқ қисмат. Ана шу йўлда дуч келадиган барча жабру, озору аламни у хуш қабул қилади. Маъшуқа хурсандлиги учун ошиқ дилу жонини ҳам беришга тайёр туради. Парча кўчирилган ғазалда муаллиф Шарқ халқлари ўртасида шухрат таратган Вомиқу Узрога мурожаат этади. Айни жуфтликка ишора қилиш орқали Абдурахмон Жомий ўз талқинидаги шеър қаҳрамони руҳий оламини ёрқинроқ тасвирлашга эришади. Айтилганлар нуқтаи назаридан қаралса, ғазал хотимаси айрича қизиш уйғотади.

Қам дарди қуйқасига Жомий, қаноат эттил,
Шодлик тиниқ шароби сенга нукул зиёндир.

Кўринадикки, ошиқ нигоҳида ишқ дарди — шароб. У шу қадар камсукум, хоксорки, ана ўша шаробнинг ўзи эмас, ҳатто қадаҳ (шиша) тагида ажралиб қоладиган лойқа-қуйқасига ҳам қаноат қилишни ўзига шараф деб билади.

Тушди ўқинг йироққа, жонимни этди абгор,
Тегди нишонга, аммо қалбимга айлади кор.
Кўргач юзингни лола, гул фаслида очилмай,
Шавқингда дилни тирнаб, доғини қилди ошкор.
Гулни кўриб булутлар, ёд айлабон юзингни,
Ҳайқирди қайта-қайта, кўз ёши тўкди бисёр.
Хуршидки, жаҳонни нури қилур мунаввар,
Чеҳрангни кўрди, бўлди айбига шартта иқрор.

Бўлди Масеҳ янглиғ анға лабинг шифобахш,
Кимки кўзинг ғамидан бўлганди зору бемор.
Ҳолимга таъна этма, мен ҳам азиз эрдим,
Тушди бошимга ишқинг, бўлдим-да энди мен хор.
Бошдин-оёқ ғазалда васфингни ёзди Жомий,
Шул йўл билан китобин этди қуёшга ҳамкор.⁷

Биз буюк мутафаккирнинг яна бир ошиқона ғазалини кўчирдик. Етти банд, ўн тўрт мисрадан таркиб топувчи шеърда воқеалар ошиқ тилидан «ҳикоя» қилинади. Маъшуқадан шикоят жараёнида ошиқ унинг зоҳирий фазилатларини бир-бир ошкор қилиб боради: Маилада маҳбубанинг киприклари ва қоши ҳақида гап кетади. Бу ўринда ноанъанавий ўхшатиш ва ўхшатишмишлар ишга солинган. Қош (эгма, қайрилма) — камон, узун ва тик киприклар — новак, ўқ. Камондан отилган ўқ нишонга тетади ва ошиқ қалбини абгор қилади. Ўз маъносида эса маъшуқанинг ойсимон қоши-ю, дилкаш киприклари унинг чиройига зеболик кўшганки, бундан ёр ҳаловатини йўқотган. Бугина эмас, бундай дилбар манзара лолани ҳам адоий тамом қилган. Унинг бағри куйиб, парча-парча доғлар пайдо бўлган. Лоланинг очилган косачасида қора доғларнинг борлиги ҳақиқат. Шундай ўхшатиш ва ўхшатишмиш ўртасида зиддият эмас, балки мантиқий алоқадорлик бор. Шунингдек, лугфу киноя ёрдамида маъшуқа яноқларидаги қизиллик лолога қиёсланади. Ана шундай шиддат ғазалнинг учинчи бандида ҳам давом этади. Маҳбубанинг юзи — гул (силлиқ, қизил, оқ ва ҳ. к.), нафис, у нафақат ошиқни балки булутларни ҳам ўзига мафтун этган. Ишқ дардига гирифттор булутлар қатра-қатра ёш тўкади. Яъни, гулнинг устига ёмғир ёғдиради. Ўз маъносида эса юзда пайдо бўлган (ошиқнинг юзида) шода-шода тер томчилари (кўздан оққан ёш) булут тўккан ёмғирни эслатади. Гулчирой маҳбубанинг гўзаллиги олдида оламнинг нур манбаи — қуёш ҳам хижолат чекади. Билиб билмасликка олиш санъати воситасида ёрнинг нурли ва кулчасимон юзи қуёшга қиёсланади. Маъшуқанинг хумор-хумор боқувчи қоп-қора шаҳло кўзлари анча-мунча жазманларнинг ҳаловатини ўғирлади ва улар бемор бўлиб қолишди. Уларнинг давоси эса битта: маҳбубанинг лаби, Масеҳ нафасидир. Ривоятга кўра, Исо пайғ-

амбарнинг нафаси ҳаёт бағишловчидир. Ҳатто ўлганга ўша нафас тегса, тирилар эмиш. Бу ўринда айни фазилатлар ёрнинг лабларига қўчирилган. Ошиқ маҳбубасига ўтинч билан мурожаат этаётир: менинг афтода ҳолимга кулиб, таъна қилма. Аслида мен шундай эмас эдим. Бошимга сенинг ишқинг савдоси тушди-ю, хору ногирон бўлиб қолдим. Хотима ҳам мазмун нуқтаи назаридан анча таъсирчан чиққан. Унинг иккинчи сатрида лутфу киноя ва фахрия қоришиқ келган: Жомий ғазалида бошдан охир маҳбубани таъриф қилгани сабабли, унинг китоблари куёшга ҳамкор бўлиб қолди. Яъни, севишганларнинг ёстиғи остидан жой олди, тумор бўлиб бўйинларига осилиб қолди. Кўринадики, ғазалнинг ибтидосидан интиҳосига қадар маҳбуба мадҳ этилади. Аммо унинг дилга озор етказувчи биргина бўлсин, ноҳўя қилиқларига ишора кўзга ташланмайди. Чунки унинг гўзаллиги манбаи суроий ва сийрат мувозанатининг тенг келишидир. Ошиқ фиғонига сабаб бўлган жиҳатлар эса ишқнинг синови вазифасини адо этади.

Шу ўринда ошиқона ғазалларда кўзга ташланадиган бир фазилатни эслатиш лозим кўринади. Бизнинг назаримизда «ўлдим-куйдим»лардан иборат бўлган мумтоз ғазалларда гўё маҳбубанинг фақат ташқи гўзаллиги ҳақида гап боради. Аслида ундай эмас. Инсоннинг зоҳиру ботини мутаносиб бўлмас экан, тўла маънодаги гўзаллик вужудга келмайди. Масаланинг бу жиҳати барча ижод аҳлига, жумладан, Абдураҳмон Жомийга ҳам кундай аён эди, албатта. Шундай экан, маъшуқанинг ички руҳий дунёсига дахлдор жиҳатлар-нинг нозик ишораларда бериб борилишини эътибордан қочирмаелигимиз лозим. Тиниқ майни эмас, лойқа-қуйқани қўмсаш, қаноатли бўлишга даъват, фикримизча, ана ўшандай тағмаъноли ишоралардан ҳисобланади. Бундай «кичик далил»лар ошиқу маъшуқага бирдай баробардир.

Нуриддин Абдураҳмон Жомий шеърятги (жумладан, «Ҳафт авранг»ида ҳам) ҳикмат мақомига кўтарилган ва «тўрт кунлик» имтиҳон дунёсининг барча соҳаларини қамраб олувчи қайроқи мисра-ю байтлар бениҳоя кўп кўзга ташланади. Мана ўшалардан айримлари:

Ким ҳунарни деса, у доно бўлур,

Нодонлар қудрат деб бойликни билур.
Одамнинг қиммати эмас симу зар,
Одамнинг қиймати билим ва ҳунар⁸.

Мана, Сизга жомиёна нанду насиҳат ва донишмандлик! Тугри, бундай ҳикматлар мўйсафид Шарқ учун мутлақо янги мавзу эмас. Айни гаплар Жомий ҳазратларига қадар ҳам айтилган. Бироқ XV асрда зикри ўтган ҳақиқатнинг яна бир карра таъкидланиши ва Махдуми Нурандай улуғ шахс ҳамда маънавий арбоб томонидан айтилишининг ўзи янгиликдир. Бундай ҳолат ўша қайроқи гапларнинг қадру қимматини анча юксакка кўтаради. Айниқса, бутунги кунда, бозор иқтисоди талаблари кенг қулоч ёйган юртимизда Жомий ҳазратларининг жарангдор овозлари ўзгача моҳият касб этади. Бевафо молу дунё учун ору номусини бозорга солган хонимлар, киндик қони томган ватанини ёмонлаб, ўзга юртлардан мардикорлик қилиб садақа топиб, босар-тусарини унутган нафс бандалари, фирром йўллар билан пул топаётган «янги бойлар» бу ҳақда жиддийроқ ўйлаб кўрсалар, ёмон бўлмас эди. Ҳашаматли қасрлар, гижинглаган машина-ю соткаларнинг умри боқийми-кан? «От минган отасини танимас» қабилдаги ҳаракатларнинг охири вой бўлмаслигига ким кафолат беради? «Турт оёқлик чубин от» (Аҳмад Яссавий) етиб келгунга қадар шу ҳақда бир мушоҳада қилиб кўрсак, хато бўлмас.

Ўлкани сақлашга энг кераклиги,
Адлу инсоф эрур, куфру дин эмас.
Дунё тартибини сақлагувчи шоҳ,
Динсиз бўлса ҳамки, одил бўлса бас!⁹

Эътибор қилинг, ушбу сатрлар Хуросон ва унинг сарҳадларидан олисларда ҳам нақшбандия тариқатининг муқгадо-си, Султон Ҳусайн Бойқаро давлатининг шайхул-исломи ва замонасининг улуғ мутафаккири сеҳрли қаламининг тухфасидир. Мисралар муаллифи юз карра ҳақ. Ҳар қандай юртнинг гуллаб-яшнаши учун, энг аввало, адлу инсоф эрур. Мамлакатда адолат, инсофу диёнат тарафида турувчи шоҳ раҳнамолик қилса, ҳамма нарсанинг изга тушиши муқаррардир. Шоир масалани кўндаланг кўяди ва кескин ҳал қилади: Юртда мустаҳкам тартиб ўрнатиш учун шоҳнинг диндор бўли-

ши шарт эмас. Майли, у кофир бўлсин, лекин адолат тарафида турсин! Ахир ҳаётда динни қалқон қилиб олиб, динфурушлик қилаётганлар камми? Бугун қатор хунрезликларнинг бошида туриб, ҳатто норасида гўдакларни ваҳшийларча ўлдирётганлар ҳам дин номидан гапирмоқдаларку! Жомиёна адолат нуқтаи назаридан масалага баҳо берилса, бу муртадларнинг халқларвар ва инсонпарвар Исломотга нима алоқаси бор? Оддийгина қилиб бундай қонхўр ва хиёнаткор бадбахтларни муқаддас динимизнинг обрўсига путур етказишга уринувчи дўзахийлар дейиш мумкин, холос. Улуғ мутафаккир яна буюрадилар:

Бирдек қил доимо ичу тошингни,
Туғри бўл, қинғирлик еяр бошингни¹⁰.

Барча тариқатлар, алалхусус, нақшбандиянинг қатъий талаби — инсондаги тил ва дил билдигидир. Шу ҳикматта амал қилинмас экан, ундай кимсалар мунофиқлар ҳисобланади. Қуръони мажидда қаттиқ нафратта дучор бўлганлар ҳам айни ана ўша мунофиқлардир. Кўринадики, Жомий ҳазратларининг асарларида олға суриладиган нодир инфонпарварлик ғояларининг манбаи вазифасини илоҳий китоб адо этади.

Агарда уйдан чиқариб берса,
Бору йўқ яримта нонини гадо,
Ярим хазинасин берган подшодан
Сахийлик бобида шу гадо аъло!¹¹

Кўчирганимиз мисралар ортиқча шарҳу изоҳларга муҳтожлик сезмайди. Масалага ойдинлик киритмоқ учун икки шайх ўртасида кечган суҳбатни келтириш панд бермайди. Боғдодлик бир шайх нишопурлик сўфийдан сўрабди:

— Сизлар нима қиласизлар?

— Топсак еймиз, топмасак қаноат қиламиз.

Боғдодлик шайх айтибди:

— Сиз бизнинг Бағдод итларига ўхшар экансиз, улар ҳам топсалар ейдилар, топмасалар қаноат қиладилар.

Нишопурлик шайх савол берибди:

— Сизлар нима қиласиз?

Боғдодлик шайх айтибди:

— Топсак берамиз, топмасак қаноат қиламиз!

Жомий ҳазратлари талқинидаги Гадо тутган йул Бағдод шайхлари тамойилига мос келади. Ахир у «боридан эмас, борини бераётир». Шунинг учун ҳам уни ҳақақий сахий дейиш мумкин.

Хуллас, Абдурахмон Жомий шеърый бисотида бизга замондош бундай ғоялар яна кўлаб учрайди. Уларни завқ билан мутолаа қилиш руҳиятимизни поклайди, маънавий дунёмизни бойитади, бизни комиллик сари бошлайди. Шу улуг саодат ҳаммамизга насиб этсин!

Фойдаланилган адабиётлар:

1. «Сино» журнали. 2002 йил. 7-сон. 17-бет.
2. Қаранг: А. Қажумов. Зулхисонайн Жомий. //Сино. 2002 йил (куз). 7-сон. 16-17-бетлар.
3. «Сино» журнали. 2002 йил. 7-сон. 16-17-бетлар.
4. Ўша асар. 70-бет.
5. Абдурахмон Жомий. Мақсуди дил. (Ғ. Фулом бошлиқ ижодий гуруҳ таржимаси).
6. Абдурахмон Жомий. Мақсуди дил. (Ғ. Фулом бошлиқ ижодий гуруҳ таржимаси). 18-бет.
7. Мақсади дил. 30-бет.
8. Мақсуди дил. 187-бет.
9. Мақсуди дил. 194-бет.
10. Ўша китоб. 200-бет.
11. Ўша китоб. 195-бет.

ЖОМИЙ – НАВОИЙ ИДЕАЛИДАГИ КОМИЛ ИНСОН

Алишер Навоий комил инсон ҳақидаги қарашларини ўрганиш учун даставвал унинг нуқтаи назари, идеалидаги комил инсонлар кимлар бўлганлигини аниқлаб олиш керак. Албатта, барча шарқ шоирлари каби Навоий учун ҳам комиллар комили бу – Муҳаммад алайҳиссалом. Пайғамбарлар сарвари юксалган комиллик чўққисига оддий инсонлар тугул, авлиёлар ҳам, ҳатто бошқа пайғамбарлар ҳам етолмайдилар. Қолганларнинг камолот даражаси унга нисбатан олинади. Яъни, бошқа барча пайғамбарлар Муҳаммад алайҳисса-ломга, авлиёлар пайғамбарларга, орифлар авлиёларга, илму ахлоқда етук инсонлар орифларга нисбатан комилдирлар.

Ўзбек адабиётида Муҳаммад алайҳиссалом хусусида Алишер Навоий каби «қуб ва ҳўб» ёзган шоир бўлмаса керак. «Хазойин ул-маоний» таркибига кирган барча девонларда, «Хамса»нинг ҳар бешала достони муқаддимасида, «Лисон ут-тайр»да Пайғамбар наъти катта ўрин эгаллайди. Бундан ташқари, «Девони Фоний»да, «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Муножот», «Сирож ул-муслимин», «Назм ул-жавоҳир» ва бошқа асарларида ҳам сарвари коинот васфига дуч келамиз.

Навоий учун Муҳаммад алайҳиссалом мақоми – инсон зотининг қўли етмас юксаклик. Лекин камолотнинг Ҳақдан жазба бўлса, инсон саъй-ҳаракати билан эришса бўладиган мартабалари ҳам мавжуд. Бу – валийлар ва ориф инсонлар мақоми. Шундай рутбага эришган кишиларни шоир комил инсонлар сифатида ўз асарларида алоҳида ҳурмат ва эҳтиром билан тасвирлайди ва Худодан ўзини ҳам ўша буюк зотларга насиб бўлган пояга кўтаришини сўрайди.

Маълумки, Навоийнинг ўзи ҳам нақшбандия тариқатига кирган, Жомийга мурид тушган эди. Нақшбандия

тасаввуфни Муҳаммад суннатига мувофиқлашгирган тариқат бўлиб, у таркидунёчиликни, ислом асосларидан ҳар қандай чекинишни рад этади. Шунга қарамай, Алишер Навоий тасаввуфда фақат хос кишилар юксак мақомга эришишлари, хилват ва узлатнинг сўфий ҳаётидаги аҳамияти, Ҳақ муқаррабларига нисбатан туғма муҳаббати жиҳатидан бўлса керак, Робиа Адвия, Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий каби таркидунёчи сўфийларни ҳам, Абу-саид Абулхайр, Низомий Ганжавий сингари ўзини Муҳаммад алайҳиссалом суннатига зид бўлган қийноқ ва маҳрумийатларга солган шайхларни ҳам алоҳида ҳурмат ва эҳтиром билан тасвирлайди. Аммо Навоийнинг ҳаётида нақшбандия тариқатининг уч буюк сиймоси — Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий ва Абдурахмон Жомийлар катта ўрин тутган. Шоир уларни бир умр ҳассос муҳаббат билан севди, бу нажиб инсонларга юксак эътиқодини деярли ҳар бир асарида у ёки бу даражада таъкидлаб ўтди, махсус боб ва фаслларда таъриф-тавсиф этди. Навоий идеалидаги комил инсонлар биринчи навбатда худди шу уч буюк авлиё эди. Шоир ақидасига кўра ҳақиқий етук инсон худди шулар сингари бўлиши, камолотга интилган киши улардан ўрнак олиши, уларга ўхшашга ҳаракат қилиши керак. Зеро, ҳам халқ, ҳам Ҳақ ризосига сазовор бўлган бу қудсий зотлар XV аср учун комиллик тимсоли эдилар. Улар Йўлчи юлдуз каби одамларга камолот йўлини кўрсатиб турардилар. Биз бу ерда Навоий идеалидаги ана шу комил инсонлардан бири — Абдурахмон Жомий хусусида фикр юритамиз.

Абдурахмон Жомий Навоий учун тариқатда — пир, адабиётда — устоз, ҳаётда — дўст мақомидаги улуғ инсон эди¹. «Хамса»нинг барча дostonларида у ўз устозига махсус боб бағишлайди. «Насойим ул-муҳаббат» ва «Мажолис ун-нафоис» асарларида алоҳида ўрин ажратади. Бундан ташқари, ўзининг туркий ва форсий ғазалларида, «Тухфат ул-афкор» қасидаси, «Арбаъин»да ҳам Жомий ҳақида фикр-мулоҳазалар билдиради, уни таъриф-тавсиф этади. «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарини эса бевосита «Абдурахмон Жомийнинг баркамол Инсон, буюк Ижодкор, чин Дўст ва меҳрибон Устоз сифатидаги»² хислат-фазилатлари тас-

вирига бағишла-ган. Жомий ҳаётдан кўз юмганда унга атаб оташин марсия ёзади.

Бу икки буюк санъаткор ижодий режаларини ўзаро маслаҳатлашганлар, ёзган ҳар бир асарларини бир-бирларининг назаридан ўтказиб турганлар. Бу ижодий ҳамкорлик икки томонлама бўлган, яъни шогирд сифатида фақат Навоий маслаҳат сўраб, Жомий йўл-йўриқ кўрсатибгина қолмай, ўз навбатида, Навоий ҳам устозига қимматли маслаҳатлар берган ва Жомий уларни инобатга олган. «Жомий Навоийнинг илтимоси бўйича ёинки унга бағишлаб йигирма етгита тожикча китоб ва рисоалар ёзди. Муаллиф бу ҳолни ўша асарларнинг муқаддимасида эслатиб ўтади»³, — деб маълумот беради бу ҳақда Садриддин Айний. Жомийнинг ёзган ҳар бир нарсасини ўзининг назаридан ўтказишини Навоий ҳам «Ҳайрат ул-аброр» достонида таъкидлайди:

Номағаким, роқим этиб хомасин,
Кўрмади мен кўрмайин эл номасин⁴.

«Насойим ул-муҳаббат»да Навоий Жомийнинг расман нақшбандия шайхи Саъиддин Қошғарийнинг муриди бўлса-да, аслида увайсий эканлиги — Хожа Баҳоуддин Нақшбанд руҳониятидан тарбия топганлиги, замонасининг Хожа Абу Наср Порсо, Мавлоно Муҳаммад Табодгоний, Шайх Баҳоуддин Умар, Хожа Муҳаммад Қусавий, Мавлонов Боязид Пуроний сингари донгдор машойихлари назарига етиб, улардан баҳраманд бўлганлиги тўғрисида ёзади (17-480-481).

«Ҳайрат ул-аброр» достонида шоир «васфи васфга сифмас ва таърифи таърифга рост келмас» (7-51) ўз устозини тариқат қутби, ҳақиқат сирларини кашф этган зот, деб улуғлайди, кўксини — ҳақиқатлар дурининг садафи, қалбини — маънолар жилва кўрсатадиган кўзгуга ўхшатади. Бу тушунчаларнинг барчаси сўфиёна мазмундаги истилоҳ ва таърифлар бўлиб, улар тасаввуфда ҳақиқат босқичини босиб ўтиб, Оллоҳ ривозасига эришган қудсий зотларга нисбатан қўлланади. Демак, Навоий наздида Жомий тасаввуфда олий мақомга эришган, ўзининг малакий хулқи ва сифатлари билан нафақат халқ, балки Ҳақ муҳаббатини ҳам қозонган зот.

Улки бу кун кутби тариқатдур ул,
Кошифи асрори ҳақиқатдур ул.
Кукси ҳақойиқ дури ганжинаси,
Кўнгли маоний юзи ойинаси.
Мадрасаи қудс анинг маскани,
Хонақаҳи унс анинг маъмани (7-52).

Бу ерда мадрасаи қудсдан мақсад — Жомийнинг Ҳақ муқарраблари сафидан жой олгани бўлса, хоқаҳи унс — унинг Оллоҳ йўлидаги дунё ва жисмдан фард бўлганига ишора.

«Ҳайрат ул-аброр»даги Жомий кулбаси таърифи билан «Фарҳод ва Ширин»даги Сукрот ўтирган ғор тавсифи, Жомийнинг тасаввуфдаги мақоми билан Сукротнинг камолотдаги мартабаси ўртасида баъзи бир ўзаро муштаракликлар мавжуд. Жомий каби Сукротнинг ҳам қалби олами кубро (Маълумки, икки дунё сир-асрорини англаб етган ориф кўнгли тасаввуфда олами кубро — катта олам, унинг қошида бу дунё олами суғро — кичик олам, деб аталган):

Жаҳонни қўйки, олий шон вужуди,
Жаҳонда олами кубро намуди.
Келиб кўнгли анингдек баҳри зоҳир,
Ки анда зоҳир аввал то ба охир (8-175).

Шу ўринда, Сукрот сиймосида Навоий ўзининг нири ва устози, нақшбандия тариқатининг муршиди комили Абдурахмон Жомийни тасвирланмаганмикан, деган бир фаразни айтиб ўтмоқчимиз. Бу билан шоир балки Жомийнинг ҳам Сукрот даражасига етганига ишора қилгандир.

«Фарҳод ва Ширин»да Жомийни «фано тимсоли» деб атайти ва комил инсонга хос қуйидаги сифатлар билан таъриф-тавсиф этади:

Фано мулкида жисми уйла фоний
Ки, фаҳм айлаб саводи аъзам они.
Ўзин худ бир жаҳони бегарон бил,
Камолотин ўзидек бир жаҳон бил.
Жаҳон йўқ, олами кубро де они,
Жаҳонда мақсади ақсо де они (8-31-32).

Тасаввуфда дунё севгиси, нафс хоҳишлари, жисм та-
лаблари — ҳаммаси ўзлик деган битта сўзда мужассам
бўлиб, ўзликдан кечиш, ўзликдан қутулиш дегани одам-
ни олам билан боғлаб турган мазкур барча занжирлар-
нинг узилиб, унинг илоҳий олам сари парвозининг бош-
ланишидир. Бу сўфиёна тушунчада фано деб аталиб, ду-
нёвий ишғиёқ-интилишларнинг тубан зиндонидан руҳо-
ний-илоҳий муҳаббатнинг олий осмонига юксақлган ко-
мил инсонлар мақоми ҳисобланади. Чунончи, келтирил-
ган мисолда Жомийнинг олам ичида яшаб туриб олам-
дан Мосуво эканлиги, ўзликни йўқотиш натижасида фано
мамлакатида борлиги йўқликка баробар бўлганлиги ху-
сусида сўз боради.

Боб хотимасида эса Навоий ўзининг — мурид, Жомий-
нинг — пир эканлигига ишора қилади ва «риндлар сархай-
ли Жомий» қулидан муҳаббат майини ичинга орзуманд-
лик айлайди:

Навоийким, муриду бандасидур,
Иродат йўлида афгандасидур.
Кетургил, соқий, ул жоми киromий
Ки, тутсун риндлар сархайли Жомий (8-34).

Жомийнинг ўзига қиблаю устоду пир эканлигини шоир
«Арбаъин»да ҳам таъкидлайди (16-21).

«Лайли ва Мажнун» достонида Жомийни «валийлик
осмонининг жаҳонга нур таратувчи юлдузи», «ҳидоят маъ-
данининг гавҳари сероби», «маънолар жомининг тоза май
ичувчи ринди» сифатлари билан тилга олади, унинг оёғи
теккан ер, у қатнашган давра» давр аҳли учун ҳалқаи сао-
дат», дейди:

Каъби ери даврои иродат,
Давр аҳлига ҳалқаи саодат (9-35).

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Навоийнинг бу таъ-
рифлари бир-бирини такрорламайди, аксинча, бири ик-
кинчисини давом эттиради ва тўлдиради. Чунки у ҳар гал
ўз устозининг янги сифатларини топиб мадҳ этади ва бун-
да ташбеҳлар, образли ибораларнинг ҳам охорли бўли-
шига алоҳида аҳамият беради. Албатта, Навоий Жомий-

нинг шоирлик маҳоратию асарларининг бадииятига ҳам кенг тўхталган. Лекин бу ерда биз Жомийнинг Навоий томонидан тасвирланган комиллик сифатларию тасаввуфдаги мақомига оид фикрлари хусусидагина сўз юритамиз. «У зўр камолот соҳиба бўлиб етишгани ҳолда, ҳеч қандай олий мартаба ва юксак даражага интилмасдан, ўта камтаринлик билан ғоят содда, оддий ҳаёт кечирди. Уни ўша давр ҳукмдорларининг бирортаси ҳам сарой доирасига торта олмади. Бу улуг зотнинг йўлидаги асосий ғоя поклик, покизалик ва инсонпарварлик эди».⁵

Жомий Навоий учун ҳам, замондошлари учун ҳам комилликнинг тирик тимсоли эди. Шу боис унинг ўзи халқдан узилган, саройга яқинлашмаганлигига қарамай, халқ ҳам, ҳукмдорлар ҳам Жомийнинг зиёратини қанда қилмаганлар. Шоҳлар ҳам, гадолар ҳам унинг остонаси тупроғини кўзларига тўтиё қилар эдилар. Ўз навбатида, Жомийнинг эшиги ҳам одамлар учун ҳамшиша очиқ бўлган:

Файзи гадову шаҳ аро мунташир,
Хизматига шоҳу гадо муфтахир (7-53).

«Сабъаи сайёр» достонида Жомийнинг фақат шоирлик билан чекланиб, адабиёт илми билан кифояланиб қолмай, бошқа фанларни ҳам чуқур ўзлаштиргани, жумладан, фалсафа (ҳикмат) ва ҳисоб илми (риёзий)да қилни қирқ ёрадиган даражада моҳирлиги, араб тилини мукамал билиши, илми тафсир ва илми ҳадисда том маҳорат касб этгани хусусида ёзади.

Фано — тариқатнинг интиҳоси, ҳақиқатнинг эса — ибтидоси, дейди сўфийлар. Фақр — Оллоҳдан бошқа нарсага эҳтиёж сезмаслик. Сўфиёни адабиётда бу икки сўз кўпинча «фақру фано» тарзида ягона ибора сифатида қўлланиб, нафсониятни маҳв этиб, руҳониятни олий пояга етказган бутун фикру зикрини ёлғиз Оллоҳга қаратиб, унинг йўлида фоний бўлган зотларга нисбатан ишлатилади. Навоий Жомийнинг ҳам худди шундай фано бўлиб, бақо топганини таъкидлайди:

Фақр ичинда имоми олам ул,
Қайси олам, имоми Аъзам ул.

Илму фақру фано бўлуб анга асл.
Онча айлаб фанода нафйи вужуд
Ки, бўлуб мужиби бақоу шухуд.
Ўз вужудин шухуд аро ёнибон,
Ҳақ вужуди аро бақо топибон.
Уйла Ҳақ зоти ичра мустағрақ
Ки, асар қолмайин анга жуз Ҳақ (10-42).

«Тухфат ул-афкор» қасидаси Жомий Муҳаммад алай-ҳиссалом шариатининг ҳомийси, қўлида кавсар шаробидан лиммо-лим шариат жомини тутган комил мўмин, беҳадду бепоён илми билан Пайғамбарга ворислик мақомидаги донишманд олим, Расулulloҳ қавлига кўра бу болада ҳатто пайғамбарга баробар табаррук зот (Бу ерда Муҳаммад алайҳиссаломнинг «Одимлар — пайғамбарларга ворис», деган ҳадиси назарда тутилади), деб васф этилади:

Ҳомии шаръи Наби Жомий, ки жоми шаръро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби кавсар аст.
Он, ки аз илми фузун аз ҳад Наби ро ворис аст,
Балки аз қавли Наби пайғамбаронро ҳамбар аст⁶.

Жомий вафотига бағишлаб ёзган марсиясида Навоий у жаҳон покларининг пири эди, Оллоҳ уни бу дунёга пок келтириб, пок ҳолда олиб кетди, деб ёзади:

Сари покони жаҳон буди, аз он Эзиди пок
Пок оварду дигар бурд ҳамон пок туро (15-83).

Шу ўринда, мазкур «марсия»да шоир ўз устозининг мавжуд сифатларини бирма-бир санаб, бу улуғ зотга бўлган пок этиқоди, жўшқин муҳаббати, барча фикрлари ва ўйларини акс эттиргани, у энг яқин кишисидан ажралган қалбнинг оташин ноласи эканлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

«Хамсат ул-мутаҳаййирин» мутолаасидан маълум бўладики, Жомий ва Навоий бир-бири билан жуда кўп томонлама боғланган. Улар орасидаги муносабатлар пиру муридлик, отаю ўғиллик, устозу шогирдлик, дўсту биродарлик даражаларидан ўтиб, бу икки зот бир-бирини илоҳий тажаллини ўзида акс эттирган мазҳар, маънавий етуклик тим

соли бўлган комил инсон сифатида севганлар ва бир-бирларига интиланлар, бир кун кўришмасалар, соғиниб қолганлар. «Эрон адабиётшунос олими, профессор Али Асгар Ҳикмат бу дўстликнинг юксак муҳаббат даражасига кўтарилганлигини тўғри қайд қилган эди»⁷. Мазкур асарда келтирилган ҳассос муҳаббат билан суғорилган рубоийлар бу икки нажиб инсоннинг буюк севги достонидан ҳикоя қиладди. Бу рубоийлар асл матнидан ажратиб олинса, уларнинг ёзилиш тарихи ва манбасидан беҳабар ўқувчи уларни опшиқ шоирнинг маъшуқасига бағишлаб ёзган шеърӣ ёки ҳатто илоҳий ишқ мавзуидаги асар, деб ҳам тасаввур қилиши мумкин. Аслида ҳам шундай: уларнинг бир-бирига муҳаббати илоҳий ишқнинг мажозий кўриниши эди. Чунончи, Навоий ёзади:

Эй бод, дилам бишуд дигар жониби ёр,
Жон ҳам бибару ба пой ў соз нисор.
В-он гаҳ қадре зи хоки пояш бардор,
Баҳри эвази жони мани дилшуда ор (15-41).

Мазмуни: Эй сабо, дилим ёр томонига равона бўлди. Жонимни ҳам олиб бор-у, унинг оёғи остига нисор айла. Мен каби опшиқнинг жони эвазига ёр остонасининг тупроғидан озгина олиб кел.

Жомийнинг жавоби:

Эй бод, чу омади зи сарманзили ёр,
Омад ба дилам з-омаданат сабру қарор.
Н-омад ба қарор аз ин қадар жон зинҳор,
Ўро бибару ба он, ки дони бисупор (15-41).

Мазмуни: Эй сабо, сен ёр манзилидан келдинг-у, сенинг келишинг билан кўнглимга сабру қарор ҳам келди (яъни, кўнглим таскин топди). Лекин жоним таскин топмади, бас, уни олиб бор-у, ўзинг билладиган кишининг кўлига тошпир.

Шундай қилиб, Навоийнинг кўриб ўтганимиз фикрлари Жомий ўз даврининг ҳар жиҳатдан етук фарзанди, шунинг баробарида ҳамма даврлар учун комил бир инсон эканлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Албатта, Жомий ва Навоийнинг дўсту ҳамкорлиги хусусида кўп ёзилган. Лекин бизни Жомийнинг фақат комил инсон сифатидаги хусусиятлари қизиқтирганлиги (бу ҳақда илгари очиқ-ойдин гапириш имкони йўқ эди) сабабидан бу ерда мазкур тадқиқотлар тўғрисида тўхталиб ўтирмаймиз. —Э. О.
2. Абдуғафуров А. Жомий хотирасига мангу ҳайкал. Қаранг: Абдурахмон Жомий (тўплам). —Т. , 1989. 72-бет.
3. Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. —Т. , 1978. 104-бет.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 7-жилд. —Т. , 1991. 53-бет. Мазкур йигирма жилдликнинг 17 жилди «Фан» нашриёти томонидан 1987-2001 йиллар мобайнида нашр этилди. Бундан кейин Навоийнинг Мукамал асарлар тўпламига мурожат қилганда жилди ва саҳифасини қавс ичида кўрсатиш билан кифояланамиз. — Э. О.
5. Шамсиев П. Улуғ дўстлик лавҳаларидан (Кириш сўз). Қаранг: Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. —Т. , 1966. 6-бет.
6. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 5-жилд. (Иккинчи китоб). —Т. , 1965. 360-бет.
7. Комилов Н. Тасаввуф. —Т. , 1996. 54-бет.

БАРКАМОЛ ИНСОН: МУТОЙИБА МАДАНИЯТИ

Ўз асарларида буюк шоир ва олим Нуриддин Абдураҳмон Жомийни зоҳирий ва ботиний илмлар соҳа-сида олам яғонаси, инсон жинсининг энг покизаси ва афзали, — дея васф этган Алишер Навоий Муршиди комил табиатидаги ҳазил-мутойибага мойиллик; гина-кудурат, қасд-ғазабдан мутлақо покликка бир неча ҳаё-тий лавҳалар, бадийй далиллар келтиради: «Фаноийя» боғчасин ясардаким, ул Ҳазрат ҳавлиларининг ичинда ер иноят қилиб бериб эдиларким, фақир ўзига мухтасар манзил ясабмен».¹ Ҳазрат Жомий ўз ҳовлилари ичидан Навоийга ер тортиқ қиладилар. Алишер Навоий ҳовлининг ўзларига инъом қилинган қисмига гул ва дарахтлар экишни замонасининг эпчил ва ишбилармон, аммо табиатан ўжар ва бир оз кўрсроқ боғбони Дарвеш Ҳожи Ирқ-баданга тоштиради. Мавлоно Жомий ижодий ишдан бўшаган пайтларида дам олиш, муборак зеҳнларини чархлаш мақсадида боғбоннинг ишини кузатадилар, унга айрим ниҳолларни ўтқозиш учун жой кўрсатадилар. Табиатан ўжар Дарвеш Ҳожи алломанинг илтифотларига жавобан саркашлик қилади. У кишининг маслаҳатларидан бўйин товлаб, Мавлоно Жомий билан баҳслашув-тортишувларгача бориб етади. Унинг бундай хатти-ҳаракати, бетта чопарлиги шайхи муршидга хуш келиб, Мавлоно Жомий мулойимлик ва хушсуханлик ила боғбон билан баҳсда давом этадилар: «Бир кун йиғочқа алар ер таъйин қилибтурлар. Девона боғбон инод юзидин дебтурким: «Мунда экмасмен». Алар инбисот била дебтуларким: «Невчун экмассен?». Ул дебтурким: «Ражадин ташқаридур, тонгла черик келса, Мир Шайхим (Алишер Навоийнинг «ёри азизи» истеъдодли шоир Шайхим Суҳайлий) боғбонликда воқиф кишидур, кўриб эътироз қилғусидур». Алар дебтуларким: «Боғча Шайхимнинг эмас, Алишернингдур, ул эътироз қилмағусидур».

Черик шаҳрга келгандин сўнгра Дарвеш Ҳожининг тундликларидин асҳоб нақллар қилурлар эрди. Ул ҳазрат дағи завқу нишот юзидин ул йиғочни кўргузуб, ўтган ҳикоят-никим, алар била Дарвеш Ҳожи орасида воқеъ бўлгондур, нақл қилур эрдилар» (16-17).

Нуриддин Абдурахмон Жомий ҳаётидан келтирилган ушбу лавҳада дарвеш сийрати — комил инсон ахлоқига хос муҳим бир хусусият — ҳилмнинг ғазабдан ғолиб келиши — мукамал аксини топган.

Мавлоно Жомий мамлакат ҳукмдоридан тортиб юксак мартабали амирлар, олийшон вазирлар эътиборида турган улуғ инсон эди. Шундай юксак шуҳрат эгасининг бевосита ўзига тегишли мулк ичида оддий боғбоннинг ўжар ва кўрс муомаласига, илтифотсизлигига жавобан одоб идорасида, беғараз назокат билан баҳсга киришишида чексиз улуғворлик, шафқат, юмшоқтабиатлилиқ, хокисорлик, дарёдиллик каби маънавий гўзалликлар мужассамланган. Бугун ўртачароқ лавозим ва эътибордаги «муҳтарам бир зот» кўпол муомала нарида турсин, ҳар куни эҳтиром кўриб юрган кишиларидан бир марта бир сабаб орага тушиб, ҳурмат қуллуқ ўзи кутганидай бўлмаса, унга бу «илтифотсизлик» қандай таъсир қилади?! Гўёки, «обруйи» зил кетгандай бўладими?! Аламига чидай олмай ичи ёнмайдими?! Аччиғи устига аччиқ, кек устига кек қўшилмайдими?! Шундай аянч мағрурлик, сохта манманлик иллатига учраган «шариф зот»ларга Нуриддин Абдурахмон Жомий ҳаётдан олинган лавҳалар ибратдир.

Алишер Навоий наздида дунёда жоҳилликдан бадбахт-роқ иллат йўқ. Шунинг учун ҳам бир умр инсон камолоти учун қайғурган улуғ мутафаккирнинг насрий асарларида айни ахлоқий-маънавий иллат талқинига қайта-қайта му-рожаат қилади ва ҳар сафар ахлоқий мавзунинг салафлар эътиборидан четда қолган янги-янги қирралари қаламга олинади: «Саодатманд агар олим бўлса, нодонлар сўзи анга мужиби ибрат ва эътибор; бесаодат жоҳил бўлса, олим сўзидан анга ор. Ва филҳақиқат, жоҳилликдин бесаодатликроқ не нима бор?!». ²

Ҳазрат Навоий талқинларидан аён бўлишича, инсон ра-зиллиги ва тубанлигининг намоён бўлиш аломатлари, тур-лари ва хиллари бениҳоя кўпдир. Кўнгил очиш, қизиқчи-

лик учун қилинган ҳазил агар бировнинг инсоний қадри ва нафсониятига тегса, бундай ҳазилкаш қабиҳ ва пастдир. Бу қаби кишини жиркантирадиган «кўнгил очиниш»дан яхшилар ор қиладилар. Табиатида номус, уят туйғуси бўлмаган разиллар учун эса бу обрў ва фахрдир: «Разли данийким, ҳазл қилиғи бўлғай, кулдурмак учун тобоннинг қичиғи бўлғай. Ракик ҳазл иштиғоликим бўлғай бировнинг вужуди инфили, ёмонларға шиордур ва яхшиларға андин ордур» (104). Бировларни камситиш, шахсиятига тегиш орқали ўзгаларни кулдириш аслида нафси баднинг тақозоси бўлиб, бундай ҳазилкашни макру ҳийла тузоқларини қўйиб жазман овловчи, шаҳвоний ҳирсга берилган, кўрганларини уятсизларча кўрсатиб берадиган фоҳиша аёлга қиёслаш мумкин: «Фасақа хайлида муқаллидеки, ғарази эл кулгусидур, гўё фоҳишаи қаҳбанинг кўрганни кўргузган кўзгусидур» (104). Нега Алишер Навоий сўзларида танқид руҳи беҳад баланд?! Фикрлар ўта кескин ифода этилган?! Ташбиҳ учун танланган далил кишилиқ жамиятининг азалий маънавий оғриқларидан бири — аччиқ ҳаёт ҳақиқати билан йўғрилган?! Зеро, улуғ мугафаккирнинг «нозик мижози» талабига кўра жамият аъзолари томонидан амалга ошириладиган ҳар қандай иш, ҳар қандай хатти-ҳаракат эл кўнглига оғир ботмаслиги керак. Олий хилқат — инсон нуфузини ерта урмаслиги, орномус пардасини чок этмаслиги лозим.

Ҳазил гайрлик ва адоватдан, киноя ва пичингдан холи бўлмоғи даркор! У одоб ва ҳурмат қондасига мувофиқ, тавозеъ билан боғланган ҳаётнинг ички вазнига мутаносиб бўлиши зарур. Ва ўз ҳадди аълосида, меъёрида ва ўз фурсатида бўлса яхши: «Ҳазилға шуруьдин беҳурматлиғ ортар ва ҳазлнинг ниҳояти жидолға тортар. Кўп лаҳв ҳаё пардасин чок этар ва ҳурмат аҳлин бебок. Қила олғонча таъзим ва одоб биносин йиқма ва ҳаё ва ҳурмат хилватидин ташқари чиқма» (109).

Аслида ҳазил инсон руҳиятини кўтарувчи, кўнгилдаги чигилларни ечиб, гашликларни тарқатувчи, қалбга севинч, қувонч бахш этувчи ахлоқий-маънавий гузалликдир. Ҳазилки, киши табиати ундан озор чекмаса, биров ундай ўнғайсиз ва ноқулай ҳолга тушмаса; кўнгилларга тоза руҳ, шодлик олиб кирса, бундай ҳазил зарифлик, унинг соҳиби эса

гузал ахлоқи, мукаррам зотдир: «Мутоябаки, боиси инби-
сот бўлғай, хуштурки, мужиби фараҳ ва нишот бўлғай. Адо-
сида ракик гуфтор йўқ, бировга андин хижолат ва озор йўқ.
Ул зарофат ва ибохатдур. » (104). Алишер Навоий талқинида
Нуриддин Абдурахмон Жомий ана шундай юксак инсоний
ҳисга эга бўлган, ақлан теран, зебо хулқ соҳибидир.

Мавлоно Жомий ҳаж ибодатини адо қилиб, Макка-тул-
лоҳдан Ҳиротга келганларида Ҳусайн Бойқаро Балхда ҳар-
бий сафарда эди. Шоҳ Балх юришидан пойтахтга қайтар экан,
мамлакатнинг барча эътиборли кишилари юрт ҳукмдорини
кутиб олиш учун йўлга чиқадилар. «Истиқбол расми била»
шоҳга Мурғоб вилоятига қадар ҳамроҳ бўлган Абдурахмон
Жомий подшоҳ билан мулоқотдан сўнг Ҳазрат Алишер На-
воийнинг уйларига ташриф буюради ва тунни шу ерда ўтка-
зишга қарор беради. Ҳикоятнинг давомини «Хамсат ул-му-
таҳаййирин»дан ўқиймиз: «Кеча алар истироҳат қилур учун
бир янги такаллуфлик оқ уй бор эрди, ани тиктурулди, то
ул Ҳазрат анда осойишга машғул бўлдилар» (20). Аммо ўша
тунда тасодифан кучли ва қаттиқ шамол эсиб қароргоҳдаги
матодан қурилган кўплаб кўчма уйларни вайрон қилади ва
халқ қалбига ғалати ҳаяжон ва қўрқув солади. Шиддатли ва
асов довул офатидан Мавлоно Жомий истироҳат қилишга
«машғул бўлган» ҳашамли, чиройли ўтов ҳам омон қолмай-
ди. Саркаш ел ҳафсала билан тайёрланган «такаллуфлик оқ
уй»ни ҳам йиқитиб, парчалайди. Эл табиий офат жароҳати-
га малҳам излаётган ғалвали, қий-чувли, шовқинли ва
ҳаяжонли бир вазиятда Ҳазрат Жомий билан у кишининг
хизматидаги дўстлар орасида шундай суҳбат кечади:

«Алар хизматидаги асҳоб дегандурларким:

— Ҳайф бу уйдинки, яхши уй эрди, ажаб пора-нора
бўлди. Муни тиккан фаррошлар (хизматчилар, қурувчи-
лар) оё не дегайлар?

Алар дебтуларким:

— Не дегайлар, айтғайларким, кошки бу шум қадам-
лик муллолар бизнинг уйга келмасалалар эрди» (20).

Қанчалик мулойимлик, камтаринлик, шикаста нафс-
лик, беозорлик, зарифлик ва улуғворлик бор шу бир жум-
ладан таркиб тошган ҳазил-мугойибада!

Яна бир далил. Хуросон мулкининг шоҳи Ҳусайн Бой-

қаро дўсти Алишер Навоий уйида экан, дастурхонга тортилган таомлар ва ноз-неъматлардан Ҳазрати Жомийга насиба бериб узатмоқ таклифини ўртага солади. Анвои мева, озиқ-овқатлардан ташқари яна бир семиз қўйнинг бир думбаси ўралган тугунчани Жомий Ҳазратларига элтиш учун Хожа Деҳдор (исми Қиёсиддин Муҳаммад, Навоийнинг мулозимларидан) муносиб номзод сифатида танланади. Жомий Ҳазратлари табаррук дастурхондан нишона сифатида юборилган таомлардан тотинган бўладилар. Лаззатли таомларнинг ҳиди димоғини қитиқлаган Хожа Деҳдор дастурхондаги қўйнинг думбасидан тайёрланган овқатни ҳаддан ортиқ муболағалар билан бўрттириб таърифлашга тушади. Унинг кўнгли овқатни тусаб тургани, таомга майли баландлигини сезган Ҳазрати Жомий: «Демиш бўлғайларким: Ўлтур ва машғул бўл» (23). Шундай ишорани ич-ичидан кутиб турган Хожи ўзи кўтариб келган таомни иштиёқ ва ҳирс билан ейишга киришади: «Хожа андоқ нешакорлар ул таомни емоқда кўргизмиш бўлғайким, аларга бу рубоийни айтурга боис бўлмиш бўлғай».

Рубоий:

Эй Хожа, маро зи лутф парварди,
З-овардани пушти дунба фарбеҳ карди,
Биншастии-ю дунбаро ба рағбат хўрди.
Бурди ба шикам он чи ба пушт оварди» (23).

Рубоийнинг мазмуни:

Эй Хожа, бизни лутфинга сазовор қилдинг,
Орқа думба келтириб, бизни севинтирдинг.
Ўтириб олиб, иштаҳа билан думбани единг,
Орқангда келтирган нарсангни қорнингда олиб кетдинг
(188).

Зариф мутофиба, ички самимият, беғараз танқид билан йўғрилган жумлалар ҳикоят мазмуни билан бирлашиб кўнгишларга сурур бўғишлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал

асарлар тўшлами. 20 жилдлик. 15-жилд. —Т.: Фан. 1999. 16-бет. (Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу нашрдан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатиб борилади.)

2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукамал асарлар тўшлами. 20 жилдлик. 14-жилд. —Т.: Фан. 1998. 72-бет. (Бундан кейин нашрдан олинadиган парчалар охирида саҳифаларни кўрсатиб борамиз.)

و رساله‌ها و کتاب‌های فراوانی در عظمت و شأن «جامی» به رشته‌ی تحریر درآمده است. «جامی» مرد میدان عشق است و عاشق، همواره زنده و جاودانه است: هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق ثبت است بر جریده‌ی عالم دوام و نام او به نیکی برده می‌شود و در حیات و ممات، مرد نکونامی بوده است و بدین سبب زنده‌ی جاودانه است:

سعیدیا مرد نکونام نمیرد هرگز مرده آن است که نامش به نکویی نبرند
اینکه، «رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در ازبکستان» با همکاری «دانشگاه تربیت معلم حکیم نظامی تاشکند» این افتخار را یافته است که اندیشمندان و سخن‌سنجان این دیار را گردآورد تا در حق این عارف سخن گویند و بار دیگر به تکریمش بنشینند و آنچه پیش روی ماست، مقالات استادان عزیز است که در خصوص «جامی» به رشته‌ی تحریر درآمده است. امید است مقبول افتد.
در پایان از زرقای وجود خواهانیم که کشور فخیم و فهیم و دانش پرور ازبکستان، همچون گذشته‌ی پرثمر خود راه رشد و سعادت پوید و پیوند فرهنگی دو ملت و دولت پر افتخار ایران و ازبکستان هر چه بیشتر استحکام یابد.

عباسعلی وفایی

رایزن فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران

ازبکستان - تاشکند